

7111

81

32

IV m.

ՀԱՅՈՅ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ԿՈՂԿԵՍԵԳԻՏԱԿԱՆ—ՄԱՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ

ԴՐԱԴԱՐԱՆ

Նուէր օր. Մարիամ Արամեանից՝ ի յիշա-
սակ իւր հօր՝ բժ. Միսաք Արամեանի:

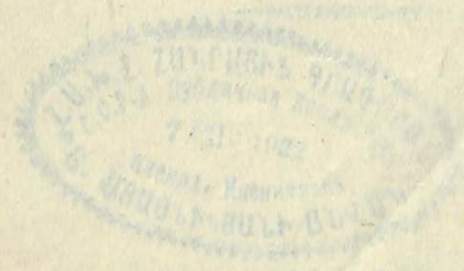
ԱՌԻՔԱՅ ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՇՏԵՐԱՆ

240
993-ՊԱ Ն Ա Մ Ա Կ Ը

281
9-39

ԳՐԱԴԱՆ ԿՈՒՐՍ ԲԱՅԱՆԱԶ ԳՐԱԴԱՆ ԿՈՒՐՍ ԲԱՅԱՆԱԶ ԳՐԱԴԱՆ

ԳՐԱԴԱՆ ԿՈՒՐՍ ԲԱՅԱՆԱԶ ԳՐԱԴԱՆ ԿՈՒՐՍ ԲԱՅԱՆԱԶ ԳՐԱԴԱՆ

Երևանի հանրապետական գրադարան

1931

Ըստ լուսաբանության մասին 1907 թ. հունիսի 19-ի հրամանի
 3981 թ. հունիսի 19-ի հրամանի
 Վ. Մ. Զ. Զ. Զ. Զ.

ՍՈՒՔԻԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊԱՐԶԵԱՆՑԻ

280
 993-74 Ն Ա Մ Ա Կ Ը
 281
 7-32

1005 20368
 ԳՐՈՒԱԾ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՅՆԻ ՍԻՆՈԳԻ ԱՏԵՆԱՊԵՏԻ ՏԵՂԱԿԱԼ
 ԳԵՐԱՊԱՏԻԻ ԵՐԵՄԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳԱԼՍՏԵԱՆԻ ԱՆՈՒԱՆ:

Ե Ր Ե Ի Ա Ն

Տպարան Այվազեանց և Նազարեանց

1907

18.07.2013

7111

ԲԱՐԵՍԻՏ ԸՆԹԵՐՅՈՂՆԵՐԻՆ ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ.

Այս ընդարձակ նամակը՝ զոր ակամայ կամօք մեք գրած ենք 1892 թուականի Ապրիլի 20-ին Արեօլ քաղաքից— մեր առաջին աքսորավայրէն սուրբ Էջմիածնի Սինօղի Ատենապետի Տեղակալ՝ գերապատիւ Երեմիա եպիսկոպոս Գալլատեանի անուշով և վերադարձին քանի մի մասնաւոր և պաշտօնական գրութիւններով ու ծանօթութիւններով ամբողջացրած, հարկաւոր ենք համարում տպագրութեամբ հրատարակել բազմաթիւ տեղեակ անձնաւորութիւնների կենդանութեան ժամանակ և հրաւիրել նոցա արդարասիրութիւնն՝ վկայել ճշմարտութեան: Շատ հետաքրքիր էինք, թէ սորա իսկական սրբազանի մահուանից յետոյ՝ լոյս աշխարհ կ'գայ հասարակաց ծանօթ կլինի, ինչպէս մեր մասնաւոր երկու նամակները նորա ընակարանի կայքերը ցուցակազրելու միջոցին յայտնուած են սրբազան Սինօղի անդամներին: Մինն՝ նորա մեզանից առաջ եպիսկոպոս ձեռնադրութեան շնորհաւորութեան մասին, և միւսն՝ աքսոր գնալու առթիւ մեր սեփականութեան՝ իբրեւ ուխտեալ միաբանի, մայր Աթոռին պատկանելուն համար, եթէ կենդանի չ'վերադառնանք, որին և յանձնած էինք կացարանի և արկղների բանալիները հանդերձ կայք ու կարասիքով:

Սակայն սխալեցանք մեր ակնակալութեան մէջ, երևի անհաճոյ լինելով հանգուցելոյն մատնացոյց արուած անարդարութիւնք՝ ոչնչութեան է մատնուած այն. բայց «չիք ինչ ծածուկ՝ որ ոչ յայտնեսցի՝ և գաղտնի՝ որ ոչ ծանօցի»՝ Տիրական ամենահաւատարիմ վկայութիւն է:

Աշխարհալուր էր այն խայտառակ մատնութիւնն՝ որին ենթակայ էինք ես, գերապատիւ Ներսէս, Արիստակէս եպիսկոպոսներ և բարձրապատիւ Ղևոնդ վարդապետ (այժմս եպիսկոպոս) իբրև արքունի բանկային տոմսակներ ունեցող, բայց ենթարկուած բամբասանքի, կասկածանքի և բողոքի՝ որպէս գողակից Յակովբ Կիրակոսեանի։ Աստուածային արդարադատութիւնն նպաստեց արդեօք մարդկային ճշմարտասիրութեան՝ դատաստանով մեզ անպարտ համարել, մինչև այսօր՝ գոնէ մեզ, պաշտօնապէս ճշինչ յայտնի չէ։

ԳԵՐԱՊՍՏԻ ՍՐԲԱՋԱՆ ՀԱՅՐ՝

ՏԵՐ ԵՐԵՄԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Իմ պատասխանս Արարատ ամսագրում հրատարակուած անճշտութիւնների մասին Ձեր սրբազնութեանն եմ ուղղում, ըստ որում նորանք հրատարակուած էին յատկապէս Ձեր յանձնարարութեամբ և թոյլտուութեամբ։ Նախապէս մի քանի խօսք ինձ ներում եմ ասել.— Առաջին՝ Արարատի մէջ տպագրուածները չ'են իսկական պատճառները իմ և սրբազան Ներսէս եպիսկոպոսի աքսորման, ինչպէս Դուք՝ Իհարկէ ուրիշների թելադրութեամբ, ցոյց էք տուած։ Սողոմոնի նման ոլոր մոլոր ընթացք ունեցող, առաջնաստեղծ կնոջ խաբող բանասարկու չարը Ձեզանով կամեցել է պատրել մերազգի ընթերցողներին։ Այդ պատրիչ խարդաւանը քաղաքագիտութիւն կոչման վերարկուն հանած՝ բարակ, թեփոտ, արգարութեան նշանակ սպիտակ շապիկ է հագել, որ միամիտներն— ինչպէս պատահում է ցայսօր գիւղական տղաների հետ, իրենց գլխարկի մէջ տեղաւորելով՝ դնեն գլուխներին, հաւատալով թէ՛ նա մազ կերկարացնի. Դուք հաւատացիք, որ այդ շապիկն իշխանութիւն կաւելացնի։ Շատ անգամ մեծ պետութիւններն անագին որոտմունք յարուցանող շրջահայեացների ասածգրածների ազդեցութիւնը կոտրելու համար՝ ժողո-

վրդի տրամադրութեանը նայելով, այնպիսի աննշան առիթներով են անուանարկում նորանց՝ որ բանագէտ հանդիսատեսների ծիծաղն է շարժում: Այդպէս էլ մեզ պատժելու համար պէտք էր ,անբարեյոյս և անհնազանդ՝ անուանները տալ և այդ բառերի շուրջը պտտելու վայել եղած իրողութիւններ յառաջ՝ բերել: Միթէ հոգևոր Դիտապետ, եկեղեցական իշխան չ'եղած ժամանակ, Հայրապետական աթոռի թափուր և սգաւորութեան քօղ կրած միջոց ,անհնազանդութիւն՝ կարող էր տեղի ունենալ հայ բարձրաստիճան եկեղեցականների կողմից: Միթէ անգրագէտ և օտարասէր եպիսկոպոսներին՝ որոնք կառավարական շրջաններում կաթողիկոսական թեկնածուներ են նկատուած, անհամակիր լինելն մեր կողմից ,անբարեյոյսութիւն՝ կարող էր կոչուիլ:

Եւ երկրորդ՝ Ձեր սրբազնութեան հետ խօսում եմ ընդհանրապէս սոյն պատասխանի մէջ այնպէս, որպէս թէ յիշողութեանս հեռաւոր, փոքրիկ լուսամուտից տեսնում լինէի Ձեր 1860 թուականի արժանիք, իսկ փորձառութեանս մերձաւոր և մեծ դարպասից Ձեր 1891-ամի փառախնդրութիւնն: Այսպիսի՝ անցեալը ներկայի հետ շաղկապող, հայեացքը մտացածին թող չ'երևի, այլ յարմար և բնական, ըստ որում Դուք էլ ինձ վերայ ներել էք Ձեզ նայել հին ու նոր դէպքերի տեսակէտով, 1877 թուականի Հաստատանայցս եկեղեցւոյ ընդհանրական Հայրապետի անհնազանդ գտնուելու և 1891 տարուայ Սինոդի Ատենապետի Տեղակալիդ՝ առանց Հայրապետութեան օրինաւոր Տեղապահ ճանաչելու, գործողութիւններին

և հրամաններին դատմունք կցորդելուս պատճառներով, որոնք ինձ և սրբազան անդամակցացս լիակատար թոյլատրուած և շնորհուած էին օրէնքով: Բաւական եմ համարում այսքանս: Արդէն գիտակներին մի հարեանցի ակնարկն ևս բաւական է, անտեղեակներին և չարամիտներին հազարաւոր խօսքերով համոզելն էլ անհնարին է: Ուրեմն սկսեմ գրաւոր առարկութիւններին գրով պատասխանել:

Ա.

Սուրբ Էջմիածնի Արարատ պաշտօնական հրատարակութիւնը Ձեր գերապատուութեան նախընթաց բարեհաճութեամբ, անցեալ 1891 թուականի Դեկտեմբեր ամսականից սկսած մաս առ մասն հրատարակել է այն ամէն անախորժ հանգամանքներն՝ որոնք իբրև թէ առիթ են եղած իմ և Ներսէս սրբազան եպիսկոպոսի աքսորման: Ամենէն յառաջ նորանում մէջ է բերուած պարոն Պետրոս Սիմէօնեանցի մասին սրբազան Սինոդի չորս անդամների՝ նախագահիդ կամքին հակառակ, կայացրած օրագիրն, որով նա հանգուցեալ Հայրապետի տնօրէնութեան համաձայն մնում է խմբագրութեան գործակցի պաշտօնով սուրբ Էջմիածնում: Որովհետև նոյն ամսականի ծանօթութիւն գրող միաբանը պարոն Սիմէօնեանցի կրկնակի խնդրագրութիւնից է յառաջացած տեսնում անդամների և սրբազնութեանդ մէջ տեղի ունեցած տարաձայնութիւնն, իսկ Յունվարի և Փետրվարի ազգային բաժնի հաւաքողը միակողմանի հայեացքներով յեղաշրջ-

շում է ճշմարտութիւնն՝ ինչպէս և Ձեզ լի ու լի յայտնի է, ուստի ես պէտքէ աշխատեմ՝ որքան կօգնէ ինձ յիշողութիւնս—առանց ձեռքի տակ ունենալու եղած գրագրութիւնները, մի առ մի յառաջ բերել եղելութիւններն և ապացուցանել՝ որ պարոն Պետրոս Սիմէօնեանց դեռ ոչինչ խնդիր չ'ներկայացրած իւր Տփլիս գնալու մասին և Ձեզ բերանացի առաջարկ չ'արած՝ արդէն անդամների և նախանդամիդ մէջ բաւականին խոր արմատ ձգած էին տարածայնութիւններն։ Այո, ապացուցանել՝ որ եղելութիւնները չեն արձանագրուած այնպէս, ինչպէս կ'վայելէ պաշտօնական, անկողմնապահ հրատարակութեան։ Տեղապահիդ և անդամների գծողութիւնը յառաջացած էին իսկապէս յետագայ պատճառներից։

Նախ՝ կաթողիկոսի թաղման երկրորդ օրն՝ այն է Ապրիլի 23-ին, Բագու քաղաքի յարգելի պատգամաւորները՝ Ձեր գերապատուութեան նախընթաց հաճութեամբ, սուրբ պատարագ էին մատուցանում էջմիածնի տաճարում նորա յիշատակին և միաբանութեան սեղանատան ճաշ պէտք է տային։ Նոյն օրը գիշերուայ ժամերգութիւնից յետոյ՝ երբ Ձեր հետ եկեղեցուց սենեակ էինք դառնում, Դուք ինձ ասացիք. «Սրբազան, այսօր վեհարան չ'բանա՞նք»։ Այս հարցին ես պատասխանեցի. «Սրբազան Հայր, չ'գիտեմ որքան յարմարութիւն ունի բազուկեցոց պատարագը թողնել և վեհարան գնալ, բոլոր պատգամաւորները ներկայ կ'լինին, մեր բացակայութիւնը կարծում եմ սառնութիւն թուի ընդունուած սովորութեան առաջ»։ Սոյն խօսքերից յետոյ Դուք աւելացրիք. «Այդ ես էլ եմ

զգում, բայց պարոն Ամբարդանեանցը կամենում է շուտով գնալ, նորա համար ասացի»։ Ես իսկոյն վերայ բերեցի. «Նորան մեք ոչինչ արգելք չ'ենք լինում, երբ կամենայ՝ կարող է գնալ։ Շատ տեղեր սովորութիւն է տան տիրոջ մահուան տարելիցից կամ քառասունքից յետոյ կտակ բանալ, կայքի մասին կարգադրութիւն անել, մեք գոնէ եօթնօրէքից յետոյ անենք այդ։ Արդէն դռները կնքուած են և պահապանները հսկում են, ինչ վտանգ ունինք»։ Սորանով վախճան առին իմ և Ձեր նոյն օրուայ խօսակցութիւն վեհարանի դռները բանալու մասին։

Սուրբ պատարագից և գերեզմանի վերայ հոգեհանգիստ կատարելուց յետոյ՝ ամբողջ միաբանութիւնն և պատգամաւորները՝ որպէս հրաւիրուածներ, գնացինք սեղանատուն ճաշելու։ Ծաղկերութից յետոյ արժանապատիւ Կիւրեղ վարդապետը Հայրապետի հոգւոյ փրկութեան համար բարեմաղթութեան բաժակ առաջարկեց և մի քանի սրտառու խօսքերով նկարագրեց մեզ նման վտարանդի եբբայական ժողովրդի երբեմնին վիճակը, միևնոյն միջոց յորդորեց խնդրել Աստուծոյ այցելութիւնն և ազգայինների լրջամիտ ընտրութիւնը Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Պետի մասին։ Սեղանից արձակուելուց յետոյ իւրաքանչիւր ոք առանձին և մէկը միւսի հետ սոյն օրուայ և յերեկուայ բանախօսութիւնների վերաբերութեամբ սկսան դատաստան առնել։ Նոյն իսկ Դուք, ինչպէս մոռացած չ'էք լինիլ, ասացիք ինձ. «Այն խօսքերն՝ ինչ որ յերեկի Արիստակէս սրբազանն ասաց սեղանատանն, ես ասացի էջմիածնի տաճարում

Մակար կաթողիկոսի Գիշնից եկած ժամանակ. ինչ յանցանք է ասելն «Հայոց ազգի արտաուրբ պէտքէ սրբեն նախ Աստուած և ապա Ռուսաց կայսրն», որ զանազան աջ ու ձախ խօսքեր են լինում այդ մասին»: Մէկ օր՝ յետոյ, այն է ամսոյ 24-ին կաթողիկոսարանի դռները բանալու օրն, ինձ 'ի միջի այլոց պարոն Ամբարդանեանն ասաց. «Լաւ չէր լինիլ՝ որ յերեկի ոչ միւս օրն սեղանատան Դուք խօսէիք իբրեւ վեհափառի մերձաւոր: Արիստակէս եպիսկոպոսն խօսեց, պէս պէս մեկնութիւն են տալիս նորան, որ պէս թէ կաթողիկոսի հետ չունէր: «Պատասխանեցի նորան». «Ես շատ շնորհակալ եմ սրբազան Տեղապահից, ամէն բան լաւ էր կարգադրել իմ մեծաւորին արժանի պատիւ տալու մասին: Նա վաղուց յանձնած էր՝ որ ես եկեղեցումն խօսիմ դամբանական, կամ սուրբ պատարագ մատուցանելով օծանեմ. ես թուլասրտութեան պատճառով հրաժարուեցի, որպէս զի անտեղի բան չ'պատահի»: Կարծեմ և Պօլիս իսկ հաղորդուեց հեռագրով սրբազան Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեանցի բանախօսութեան իմաստն, որ Արևելքի մէջ տպագրուելով՝ ստացուեց էջմիածին և Ձեր Տեղակալութեան կուսակիցների հակառակորդ թշնամի խմբի գոյութեան կարծիք տուաւ: Ինչպէս տեսնուում է նոյն իսկ վեհափառի թաղման օրից խրմբերի նշմարանք եղած են, և այն էջմիածնի պարսպից դուրս անձնաւորութիւնների մէջ: Սակայն Դուք ևս չէք կարող մոռանալ, որ այսպիսի անդրապայման, բայց և արդարացի, զգուշաւորութեան դիրք տուաւ պարոն Կառավարչապետի կողմից եկած պատ-

գամաւոր պարոն Ամբարդանեանի եպիսկոպոսներիս ասած սոյն խօսքերն, «Կաթողիկոսացուի անձնաւորութեան համար լաւ է որ դուք ամէնքդ ունենաք Ձեր զգուշաւորութիւնն այս և այն մարդու անուն հրապարակ չ'հանելով, ըստ որում առանց կառավարութեան առանձին հաճութեան ոչ ոքի չ'պէտքէ յաջողի այն բարձր դիրքն բռնել, և արդէն իշխանութիւնն ունի իւր ընտրելի եպիսկոպոսին»: Իսկ ընտրելի եպիսկոպոսներ էլ անուանում էին Ձեզ և Արիստակէսին նոյն իսկ կաթողիկոսի մահուան վայրկենից՝ սկսած պարոն պրօկուրօրի տանից մինչև Սինօդի առանձին յանձնարարութեանց աստիճանաւորի բնակարանն՝ մէջ առնելով պարոն զաւառապետին և վարժապետ ատենադպրին: Բայց և այնպէս, ամենայն խղճի մտօք դատելով՝ Դուք ինքներդ լաւապէս յիշում էք, որ ես ընդհանրապէս իմ հոգեւոր ծնողի անակնկալ մահովն խորապէս զգածուած, անմխիթար սգաւորի նման ոչինչ այնքան չէի մտածում, որքան ամէն զրոյցներից հնարաւոր զգուշութեամբ փախուստ տալ, ինչպէս և Ձեր հարցմունքին պատասխանեցի. «Ամէն չնչին բանի հետ չ'են ընկնիլ և փոքր խնդիրը քրքրելով մեծացնիլ և խօսակցութեան առարկայ շինիլ»:

Հետեւեալ օրն առաւօտուն, այն է Ապրիլի 24-ին, գիշերուայ ժամերգութիւնից յետոյ, Դուք մարդ էիք ուղարկել ինչպէս ինձ, նոյն և միւս անդամներին, Ժողովիլ Ձեզ մօտ և գնալ վեհարանի կնքուած դրոները բանալու: Թէպէտ ես սպասում էի պարոն Ամբարդանեանին ընդունել, ինչպէս նա իմաց էր տուած

շաթիր Սաչատուրով, բայց և այնպէս փութացի ես սրբազնութեանդ սենեակը. ծառայն ասաց արդէն գնացած էք: Հարցրի նորան. «Սրբազանն միայն գնաց՝ թէ անդամներով», և պատասխան ստացայ՝ որ Դուք միայն էք գնացել և ապա Սարգիս և Արիստակէս եպիսկոպոսները եկել տեսել են՝ որ Դուք սենեակում չէք՝ իրենք ևս գնացել են, ես հետեցի նոցա օրինակին: Ճանապարհին տեսնում եմ տփխիւ-եցի, աղէքսանդրապօլցի, բազուեցի և այլ տեղացի պատգամաւորներ, որոնք յերեկի հրաժեշտի ողջոյններ տուած՝ պէտքէ այսօր գնացած լինէին, և լսում եմ՝ որ Ձեր գերապատուութիւնը նոցա հիւրընկալ բարեշնորհ Անոնդ վարդապետի միջոցաւ յանձնել է վեհարանի բացման ներկայ լինելու: Վեհարանի սանդուխներից բարձրանում եմ և նախասենեակի բազմոցի վերայ նստում: Այդ ժամանակ պարոն Ամբար-դանեանցին յատկացրած սենեկից դուրս է գալիս պարոն Ռուբէն Մելիք-Աղամեանցն և հարցնելով հրաւիրում է. «Ինչո՞ւ չէք ներս գալիս, համեցէ՛ք, սրբազաններն այստեղ են»: Պատասխանում եմ. «Ինչ հարկ կայ պարոնին ձանձրացնելու, հիմայ դուրս կ'գան և կսկսենք. առաջ այս դուռը պէտք է բանանք. ահա ես պատրաստ եմ»: Պարոնն ինձ թողնելով՝ վայր իջաւ և դադարաշի Ստեփաննոս Համազասպեանցին պատուէր տուաւ՝ շուտով գնալ և գաւառապետին կանչել:

Այս յանձնարարութիւնն լսելուս ժամանակ սրբազան Ներսէս եպիսկոպոսն ևս վեր բարձրացաւ. գնանք ներքեւ, ասացի նորան: Սանդուխների վերայ պատա-

հելով պարոն Մելիք-Աղամեանին վերադառնալիս՝ «Պարոն գաւառապետին ո՞վ և ինչո՞ւ համար են կանչում», հարց առաջարկեցի: Պատասխանեց. «Տեղապահն, որպէս զի ներկայ գտնուի ցուցակագրութեանն»: Պատուիրեցի Համազասպեանցին՝ չ'գնալ, սպասել, և ապա դարձայ Մելիք-Աղամեանցին. «Թող սրբազանը խելքը գլուխը հաւաքէ և գայ նախապէս մեզ համոզէ թէ՛ ինչ հարկ կայ օրէնքի որոշ ցուցմունքներից հեռանալու, և ապա հանդիսականներ հրաւիրէ»: ¹⁾ Այս խօսքերից յետոյ ես և Ներսէս սրբազանն գնացինք գանձարան, ուր եկան և մնա-

¹⁾ Ձեմ կարծում թէ՛ Դուք մոռացած լինիք այդ խօսքերն, ըստ որում Ձեր իշխանասիրական և անձնասիրական զգացմանց այնքան դիպան նոքա՝ որ ինձ հետեալ օրը, Ձեր սենեակում նկատեցիք. «Ինձ ինչ պէտք է անէք, որ յերեկի ծառաների ներկայութեան այնպէս զայրացաք. երբ աչքերդ քնալէն է թոչում՝ չես իմանում ինչ ես խօսում»: Եւ արդարեւ, իմ մեծ պակասութիւնն է, որ անիրաւացի և վատթար գործողութեանց վերայ շարժուած բուն արդար բարկութեանս առաջին վայրկենում չեմ կարողանում պաղարիւնութեամբ ինձ տիրել: Այս թոյլ կողմս ամէն ոք ինձ ճանաչողները նկատած են, բայց գովեստի արժան դատած, այն ինչ իմ կրած թշուառութեանց աղբիւրն այդ է միայն: Երբ Տեղապահի սենեակ եմ կոչվում խորհրդի և Ամբարդանեանի կացարանն եմ հրաւիրվում տեսնել նորան՝ ինչպէս կարողանայի ինձ տիրել: Կարծեմ հեղ Մովսէսն էլ երբ արտաքոյ ակնկալութեան դէպքի հանդիպեց՝ պատգամաց տախտակներն կործանեց զայրութից: Կվայելէ՞ր՝ որ Կոռովարչապետից ուղարկուած 'ի պատիւ կաթողիկոսի թաղման անձնաւորութիւնն լինէր և կարգադրող՝ իբրեւ նախագահ սինոդական ժողովոյ, հայրապետական կայից ցուցակագրութեան եղանակին:

ցորդ անդամները, պրօկուրօր և Դուք: Բաւականին ջերմ վիճաբանութիւնից յետոյ՝ ես ասացի Ձեզ. «Սրբազան, բարձրագոյն կանոնադրութիւնն որոշ հրահանգով Սինօդի իրաւանց է թողել կայից ցուցակագրութիւնն, ինչ հարկ կայ կողմնակի մարդիկ հրաւիրել և ինչ վայելչականութիւն ունի Հայրապետանոցը հասարակաց աչքի առաջ բանալ և այն այնպիսի անվայել, տակն ու վրայ եղած անշքութեամբ: Ինձ ձայնակցեցին միւս անդամներն էլ, և ապա ըսկրսաւ ցուցակագրութեան գործն առանց արտաքին անձնաւորութեանց միջամտութեան:

Իմ յատուկ դիտաւորութիւնս էր վեհաբանի կայքի, գոյքի և թղթերի ցուցակագրութեան ժամանակ աւելորդ համարել և պարոն պրօկուրօրի ներկայութիւնն, ըստ որում նորա պաշտօնն է Սինօդում վճռուած գործերի վերահասութիւնն, որպէս զի լինին նոքա համաձայն պետական օրինաց: Այսպիսի իսկ դիտաւորութեամբ և յայտնեցի տրտունջ պարոն Ամբարդանեանցին՝ նորա (պրօկուրօրի) կողմանէ կաթողիկոսարանի դռների վերայ դրուած կնքի մասին: Եւ արդարեւ, եթէ նա համարվում է Սինօդի շրջանում գտնուած անձնաւորութիւն՝ վերջինիս պաշտօնական կնքը դնելուց յետոյ, այլ ևս ինչ հարկ կար նորա պաշտօնական դրոշմին: Իսկ թէ նա արտաքոյ հոգևոր բարձրագոյն ատենի կ'ձանաչուի մի վերահսկող, այդ դէպքում նա պէտքէ արձանագրական ցուցակների կազմութիւնից վերջ իւր օրինական հսկողութիւնը գործադրէր՝ թէ ստուգութեամբ արդեօք կազմուած են նոքա՝ թէ ոչ: Սակայն սրբազ-

նութեանդ առանց դորան ևս վրդովուած կացութիւնը պրօկուրօրի ներկայութեանը նպաստեց, որովհետեւ նմանօրինակ դէպք պատահել էր և Գէորգ կաթողիկոսի մահուանից յետոյ: Այդ ժամանակ Դուք՝ իբրեւ մտերիմ խորհրդական Տէր-Յովսէփեանց պրօկուրօրի, սիրելի և հաճելի երեւելու համար կառավարութեան աչքում, թոյլատրած էիք նորա ներկայութիւնն և նորա հրաւիրանօք Կառավարչապետից ուղարկուած իշխան Թումանեանցի և այլ պատգամաւորների ներկայութիւնն:

Հետաքրքիր է այս մասին ինձ հետ ունեցած վաղարշապատի պարոն քննչի խօսակցութիւնն հարցական ձևով և իմ պատասխաններն՝ որոնք, պէտք է ցաւելով ասել, ամբողջովին չ'մտան անձանագրութեան մէջ՝ Երեւանի պրօկուրօրի օգնականի թոյլ չ'տալովն, իբր սուր առարկութիւնը և խնդրին չ'վերաբերուած բացատրութիւնը: «Դուք անպատիժ չ'էք մնալ՝ ասաց նա, Կառավարչապետից ուղարկուած մարդուն՝ որ գեներալի աստիճան ունի, անպատուելու մասին, ըստ որում չ'թողիք կաթողիկոսական կայքի ցուցակագրութեան ներկայ գտնուելը»: «Պատժի մասին Դուք նեղութիւն միք քաշիլ ինձ ակնարկել, ասացի ես, այդ դատարանի գործն է: Պարոն Ամբարդանեանն եկած էր Հայրապետի թաղման ներկայ գտնուել և այդ մասին ոչ ոք արգելք չէ դրած նորա առաջ: Իսկ թէ կայքի ցուցակագրութեան ներկայ չ'գտնուելովն անարագուած է համարվում, այդ օրէնքից պէտքէ պահանջել և ոչ ինձանից, ըստ որում նա միայն Սինօդին է հաւատում այդ գործողու-

թիւնն»։ «Երբ Տեղակալն նորան հրաւիրում է ներկայ գտնուիլ՝ Դուք ի՞նչ իրաւունքով հակառակում էք Ձեր իշխանութեան»։ «Որովհետեւ այդ սինդական խորհրդի գործ էր և ոչ միայն Տեղապահի, ուստի ձայների բազմութեամբ վճռուած է այդ խնդիրն և ոչ Տեղապահի իշխանական հրամանով՝ որին Դուք ակնարկում էք, և ոչ ոք ցայսօր իմ ձայնի արտօնութիւնն առած չ'է ինձանից»։ «Ի՞նչ յանցանք էր՝ որ Ձեր ազգի աշխարհական պատգամաւորները ներկայ լինէին և իմանային թէ՛ ուր է գտնվում իրենց տուած նուէրներն, և Տեղակալի միտքն այդ է եղած նորանց հրաւեր ուղարկելովն»։ «Մեզանում այնպէս է ընդունուած՝ սուրբ Աթոռի անունով ազգից տրուած նուիրաբերութիւններն արձանագրվում են կնքուած և ժապաւինած մատենում. այս հաշիւները տեսնելու ժամանակ եթէ կանչուին ազգայինք՝ ես ոչինչ խօսք չ'ունիմ։ Բայց կաթողիկոսին և ուրիշ հոգևորականի տրուած աջահամբոյր նուէրը մասնաւոր և անձնական է համարվում, որոյ հաշիւն տեսնելու ոչ ոք արտօնութիւն չ'ունի, ինչպէս ես չ'եմ կարող ազգատին տուածս ողորմութեան հաշիւ և համարն պահանջել»։ «Ամբարդանեանն Կառավարչապետի անձն ներկայացնող էր, եթէ նոյն իսկ Փոխարքայն կամենար ներկայ լինել այն գործողութեան՝ ի՞նչ պէտքէ անէիք»։ «Նոյնն՝ ինչ որ արուեստաւ պարոն Ամբարդանեանին, ըստ որում Ռուսաստանում օրէնքից բարձր միայն և եթէ Կայսեր անձնաւորութիւնն է ճանաչուած»։ «Դուք ի՞նչ փաստ էք տեսնում կողմնակի մարդկանց ներկայութեան մէջ»։ «Ես իմ անձինս—

իբր Սինդի անդամի արհամարհանքն իմ պատգամութիւնն եմ տեսնում այլոց ներկայութեամբ։ Տեղական օրէնքով բացուած և նորան օրէնքով հոգևոր հաստատութիւնն պէտքէ իբր վերջ ունենայ իշխանութեան վստահութիւնն. քանի որ հիմնաւոր պատճառներ չ'ունի կասկածանքի»։ «Ես եկեղեցական եմ համարում Կաթողիկոսական գոյքն և պէտքէ օտարների ներկայութիւնն չ'արգելուէր»։ «Ինչպէս որ Ձեր եպիսկոպոսներն և մետրապօլիտներն ունին իրաւունք իրենց սեփական կայքը կտակաւ թողուլ մերձաւոր անձերի կամ հաստատութեանց, նոյնպէս և մեր վանականք։ Առաւել լաւ որ եկեղեցական էք ճանաչում կաթողիկոսի գոյքն, ուրեմն թողէք եկեղեցական իշխանութիւնն՝ որ Սինդին է, տնօրինէ նորա մասին. ի՞նչ գործ ունին այդ տեղ գաւառապետ և այլ պաշտօնական անձինք»։ Այսպիսի ներհակընդդէմ ասուիսով վերջացան մեր ընդարձակ հարց ու պատասխանիք քննչի հետ։

Որովհետեւ խօսք եղաւ պարոն Ամբարդանեանի ներկայութեան արգելք լինելուս մասին, ուստի պատմական կարգի ամբողջութեան պահանջը պէտքէ կատարեմ և այդ առթիւ նորա հետ ունեցածս առարկութիւնք յիշատակելով։ Ինչպէս փոքր ինչ յառաջ ասացի, կաթողիկոսարանի դռների բացուելու օրն, առաւօտուն նոյն պարոնն ցանկացել էր ինձ մօտ գալ, բայց Ձեր, պարոն պրօկուրօրի, ոմանց անդամոց և պարոն Մելիք-Աղամեանցի վաղազոյն իւր սենեակ գալն արգելք էր եղել այդ դիտաւորութեան կատարմանն՝ որ և յայտնեց նոյն շաբթիւ Խաչատուրի

բերանով թէ՛ այժմս—առաւօտուն, չեմ կարող գալ, յետոյ կգամ: Երբ վեհարանից Յակովբին հետս առած սենեակս դարձայ, իսկոյն պարոնն եկաւ մօտս, ներողութիւն խնդրեց՝ որ առաւօտուն չկարողացաւ գալ և ասաց, շուտով մտադիր եմ գնալու, իբրեւ հայ հարկաւոր համարեցի Ձեզ տեսնել և մի քանի խօսք ասել: Իսկոյն ես Յակովբին պատուիրեցի դուրս գնալ և դռանն ինձ սպասել, ուրիշ տեղ չգնալ, որպէս զի ՚ի միասին գնանք ճաշելու: «Ձեզանից խնդրում եմ նախ՝ ասաց նա, որ միւս անդամներին հետ ձեմարանի պահպանութեան լաւ խնամք տանէք. նորա կանոնադրութիւնն եկած է փոքր ինչ փոփոխութիւններով, ափսոս, որ Կաթողիկոսի մահն վաղահաս եղաւ, ապագայ Հայրապետի հաւանութեանն կ'յանձնուի և յոյս ունիմ, որ ընդունուի: Երկրորդ՝ ապագայ թէկնածուի համար բացարձակ աշխատութիւններ չ'լինին Ձեր և անդամների կողմանէ այս և այն անձնաւորութեան ընտրութիւնն յաջողցնելու, ըստ որում Տէրութիւնն ունի արդէն ՚ի նկատի իւր ընտրելին: Եւ երրորդ՝ Դուք և անդամք գոհ էք պարոն պրօկուրօրից՝ թէ ոչ»:

Այս առաջարկներին ու հարցումին պատասխանեցի. «Ձերդ գերազանցութիւն, երբ Դուք բարեհաճեցիք իբրեւ հայ խօսիլ, ես ևս իբրեւ հայ եկեղեցւոյ սպասաւոր պիտի խօսիմ անկեղծաբար: Ձեմարանի պահպանութիւնն՝ հանգուցեալ Հայրապետի տնօրէնութեան համաձայն, մեր ամենեցուն սրբազան պարտաւորութիւնն կ'լինի: Թէ գերապատիւ Երեմիա եպիսկոպոսն և թէ մեք ամէնքս պատգամաւորներին

խօսք ենք տուած՝ տեսակցութեան առաջին իսկ օրն, ամէն կարգ ու կանոն պահպանել այնպէս, ինչպէս եղել են հոգեւոյս Քահանայապետի օրերում՝ մինչև Աստուծոյ այցելութիւնն:—Անհնարին է՝ որ ես և միւս անդամք՝ իբրեւ ձայնաւոր ընտրողներ, չ'աշխատենք մեր ընտրելի Հովուապետն ունենալ: Տարակոյս չ'կայ, որ բարեխնամ Կառավարութիւնն կ'ունենայ իւր ընտրելին, բայց նա նորա մէջ ամէն յատկութիւններից բարձր կ'ցանկանայ տեսնել հաւատարիմ հպատակութիւն. իսկ մեր բաղձանքն պէտքէ լինի՝ որ այդ ընդունակութեան հետ ունենայ ընտրելին գերազանց չափով Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ինքնուրոյնութեանն նախանձախնդրութիւն: Այս շահերն թէև միմեանց հետ անհաշտ են տեսնվում, բայց բանիմաց հայ հոգեւորականի գլխաւոր առաքինութիւնն է հաւատարիմ հպատակութիւն օրինաւոր իշխանութեան, և կենդանի մարտիրոս եկեղեցւոյ հաստատութեան: Պարոն պրօկուրօրի վերաբերութեամբ՝ իմ մասին կասեմ, բարի մարդ է. իսկ վրացի է, սակայն մի անգգուշութիւն ունեցաւ Հայրապետանոցի դռներին կնիք դնելով Սինօդի դրոշմից յետոյ, բայց և այնպէս՝ եթէ ապագայում օրէնքի անուշով ուրիշ աչքի ընկնելու բաներ չ'անէ, մեզ համար միշտ յարգելի է:

Սոյն համառօտ փոխանակութիւնից յետոյ ինքս դարձայ նորան հարցմունքով. «Ձերդ գերազանցութիւն, կցանկայի իմանալ՝ Ձեզ Տէր Կառավարչապետից հրահանգ տրուած էր անշուշտ ներկայ գտնուիլ Կաթողիկոսի կայից և թղթերի ցուցակազրութեանն, և երբ այսօր այդ մասին արգելք եղաւ՝ Դուք չէք

վշտացած մեզանից»։ Պատասխանեց. «Ինձ որոշակի չ'է յանձնուած անպատճառ ներկայ լինել, բայց և չ'է արգելուած եթէ Սինօզի կողմանէ հրաւէր լինէր՝ ներկայ կգտնուէի. իսկ վշտանալու ոչինչ չկայ, ըստ որում այդ տխուր գործողութիւնն՝ ննջեցելոյ ունեցածի մասին զբաղուիլն, ինքն իրեն մի տեսակ վիշտ է»։

Ուրեմն՝ խնդրում եմ Ձեր ուշադրութիւնն շնորհել յետագայ քանի մի խօսքերին, որից կիմանաք սրբազան անդամոց դիտաւորութիւնն։ Պէտքէ ասեմ ստուգութեամբ՝ որ Ձեր գերագանցութեան ներկայ չգտնուելու մասին ինքս եմ առաջ խնդիր յարուցել և քանի մի անդամք ձայնակցելով՝ մեծամասնութիւն է կազմուել և ապա կատարուել, և այն շատ բարի նպատակաւ։ Ձեզ լաւ յայտնի կ'լինի՝ որ 1836 թուականին բարեյիշատակ Նիկողայոս կայսրից մեր եկեղեցական վարչութեան շնորհուած կանոնադրութիւնն երկար ժամանակ օտարահպատակ մերազգիւնների մէջ գայթակղութիւն դարձաւ և տրտունջ բարձրացաւ՝ որ իբր թէ մեր եկեղեցւոյ հոգւոյն հակառակ է։ Այդ մասին եղած են շատ զրազրութիւնք Կոստանդնուպօլսի, Հնդկաստանի և Պարսկաստանի հայերից և ժամանակի Կաթողիկոսներն՝ ինչպէս Յովհաննէս, Ներսէս, Մատթէոս և Գէորգ, հասուցել են Կառավարութեան գիտութեան և բարեփոխութիւններ խնդրել՝ որոց մասամբ հասել են և մասամբ ոչ։ Դոյն կանոնադրութեան մէջ մի յօդուած մեր հայրենաւանդ նուիրական հոլութիւնն է պահպանում և այս տաճնապալից ժամանակ մեզ շատ ձեռնտու է նորա իրազործութիւնն, այդ նոյն իսկ բարեխնամ պետութիւնն էլ ցանկա-

նում է։ Դա է ամէն տեղի հայերից յատուկ պատգամաւորներ գալ, ժողովիլ էջմիածին և այստեղ կատարել ապագայ եկեղեցական Պետի ընտրութիւնն։ Այս գործողութիւնն մի միջազգային մեծ նշանակութիւն կ'տայ Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարքին. դորա մասին թղթակցութիւնք եղած են հոգելոյս Հայրապետի և Պօլսոյ կրօնական ժողովոյ մէջ։ Մեր յատկապէս պրօկուրօրի կողմից դռների վերայ կնիք դնելու մասին տրտունջ յայտնելով և Ձեր գերագանցութեան ներկայութիւնն չկամենալով՝ ցանկացանք սուրբ պահպանել բարձրագոյն կարգադրութեան որոշումները, որպէս զի կարողանանք յարգել տալ մերայնոց այն նշանաւոր յօդուածն՝ նորանց ընտրողական պատգամաւորների այս վաղաւուրց տաճարումն գումարուելով, և այս անշուշտ կ'յաջողի, եթէ միայն նոքա չնչին արժէք ունեցող խնդիրների մասին գայթակղութիւնից ազատ լինին։ Ահա, այս էր մեր դիտումն։ Յուսամ թէ՛ Դուք, իբրեւ ճշմարիտ հայ մարդ և ժամանակի քաղաքականութիւնն լաւ հասկացող, պէտքէ սրտակցէք մեր գործողութեանց և ուր որ հարկն է բացատրէք մեր միամիտ և բարի դիտաւորութիւնը»։ Առանց որոշ պատասխան տալու այս խօսքերին՝ լաւ է, լաւ է, ասաց նա և արձակուեց պարոն պրօկուրօրի տունն գնալու ճաշի, առանց մեր սեղանատունն գալու, ուր պատրաստութիւն կար։ Սոյն տեսակցութեան ժամանակ եղաւ և սեղանատան կրկնակի բանախօսութեանց մասին ակնարկութիւնն, զոր փոքր ինչ յառաջ յիշած եմ։

Երկրորդ՝ երբ ակնկալութիւնից դուրս Վեհա-

փառի արկղում գտնուեց մի հազար ութ հարիւր բուր-
լի և իմ գեղուցագրիս վերայ հիմնուած Սինօղը քըն-
նութիւն կարգել տալով՝ յայտնեց գողունիքն, գերա-
պատուութիւնդ Ամատունի Սահակ արեղայի ցուց-
մունքով տպարանի ծախքերի մատենից հանում էք
այն ամէն արքունի դրամանոցի տոմսակների թուերն՝
որոնք իբրև դրամ գանձապահից յանձնուած են եղել
Տփլիս ուղարկելու, և Ձեր առանձին գրութեամբ
ուղարկում էք պարոն քննչին որպէս կաթուղիկոսա-
կան յափշտակուած տոմսերի համարներ, և խնդրում
էք խուզարկութիւններ կատարել՝ նորանք ի յայտ
ածելու: Դեռ այդ գրութիւնը չուղարկուած՝ Դաւ-
թեան Արիստակէս սրբազան եպիսկոպոսը՝ տպարա-
նական ժողովի նախագահը, բերանացի յայտնում է
Սինօղում՝ որ տպարանի մատենում եղած թուերը
պահանջուած են իրենից և ինքն իւր տոմսակների
համարները ի բաց հանելով՝ միւսները յանձնել է:
Այս տեղեկութիւնն մեծ զարմանք է պատճառում
ինձ և Ներսէս սրբազանին, ըստ որում մեր սեփա-
կան տոմսերի թուերն յանձնուած էին, ուստի և
սրբազնութեանդ ատենական օր յայտնեցինք Սինօ-
ղում թէ՛ «լաւ կ'լինէր ստացուած դրամատոմսերի
թուերն առանց մեր գիտութեան չ'ուղարկուին քըն-
նչին, ըստ որում մեք ևս ունինք այն թուերի մէջ մեր
սեփականը»։ և խոստացանք առանձին առանձին իւրա-
քանչիւր ոք իրենը նշանակէ և յանձնէ: Առանց ստու-
գութիւն գործելու և յարգելու մեր խնդիրը՝ Դուք ու-
ղարկում էք յիշատակուած գրութիւնը, որ ըստ էու-
թեան ամբաստանագրութիւն կ'համարուի և ոչ այլ ինչ:

Այս տեղեկանալով՝ դարձեալ ատենական նիստի
ժամանակ, ես և Ներսէս եպիսկոպոս ընտանի եղա-
նակով տրտունջ ենք յայտնում Ձեր սրբազնութեան:
Ես ասում եմ մերձաւորապէս յետագայ խօսքերը.
«Ձեզ լաւ յայտնի է՝ որ մենք դրամատոմսեր ունինք,
ունին և ուրիշները միաբան եղբայրներից, դրամ ու-
նենալ յանցանք չ'է, այլ անարդար ճանապարհաւ ու-
նենալն է մեղք: Երեսուն տարի է դրամաւոր պաշտօն-
ներ եմ վարում, ինձ համար ամօթ չ'է՝ որ սև օրուայ
համար չ'ունենամ յետ ձգած մի քանի հազար բուրլի,
մինչդեռ էջմիածնի դրութիւնը ինձ յայտնի է՝ որ
չ'ունի մի կանոնաւոր հիւանդանոց: Աբէլ, Յովհաննէս,
Եղիազար, Սարգիս և այլ շատ եպիսկոպոսներ յետին
անխնամ դրութեան մէջ են վախճանուել: Դուք իսկ,
սրբազան՝ որ դուրս չ'էք գնացած էջմիածնից և ոռձ-
կաւոր պաշտօններ չ'էք վարած, չ'ունիք դրամ, և
հինգ հազարի տոմսակ չ'կորցրիք: Գէորգ կաթուղիկոսի
ժամանակ դեռ Աղէքսանդրապօլ յաջորդ էի՝ որ ինձ
համար նաև այլք համբաւում էին թէ՛ տասնաւոր
հազար դրամ ունիմ: Այժմս՝ երբ քսան և չորս տա-
րիներ անցած են այն օրերից, և տասնաւոր տարի-
ներ Նոր-Նախիջևանում, Աստրախանում և Երևանում
նշանաւոր գումարներով 2400—3600 տարեկան ոռձ-
կով՝ թող արտաքին սովորական արդիւնքներ, պաշ-
տօններ եմ վարած՝ ինչո՞ւ չ'պէտքէ ունենամ կարո-
ղութիւն, և ինչո՞ւ պէտքէ Ձեզ տարակուսելի թուի: Ես
սովոր չ'եմ այնպիսիներին նմանիլ՝ որոնք ունեցածին
ծածկելով՝ աղքատ են ձևանում և եկեղեցական շուր-
ջառ վաճառում, ինչպէս Սեդրակեան Արիստակէս եպիս-

կոպոսը, որպէս զի բժշկի և դեղօրէից ծախքի դրամ ձեռք բերեն»:

Սոյն խօսքերից յետոյ Ներսէս սրբազան եպիսկոպոսը սաստիկ վրդովուելով՝ ասաց գերապատուութեանդ. «Սրբազան, Դուք այս գործում ոչ թէ էջմիածնին հարազատութիւն էք անում՝ կաթողիկոսական կորուստներ որոնելով, այլ Ձեր կարգակիցներին և եղբայրակիցներին զրպարտում, մատնում և դաւաճանում էք օրէնքի առաջ իբրև գող, սեղանակապուտ և անբարոյական. միթէ Դուք չէք խղճահարվում մեզ բարոյապէս մահացնելով: Մենք Ձեզ ասացինք, և այն պարոն պրօկուրօրի ներկայութեան, որ մեր թուերն ևս կան, Դուք պէտքէ հաւատայիք, կամ քննէիք՝ թէ երբ և ինչպէս ենք ձեռք բերած, և ապա բողոքէիք: Իբրև գանձապահի ինձ յայտնի է թէ՛ սփքեր տոմսակներ ունին, ըստ որում նոցա կտրոնների դրամը ես եմ հատուցանում ժամանակին և կտրոնները իբրև դրամ յանձնում եմ ծախսարարներին, իսկ նոքա տպարանին կամ ուրիշի՝ որոնք իրենց կողմից Տփլիս են ուղարկում»: Այս անախորժ խօսակցութիւններին վերջ տալու համար խնդրեցի ես Ձեզանից. «Վնաս չ'ունի, սխալանք համարենք այն, որ մեզ չ'կամեցաք լսել և թուղթ գրեցիք քննչին, այժմ էլ գրեցէ՛ք՝ թէ ստուգեցինք, որ այդ տոմսակները պատկանում են Սուրբիաս, Ներսէս, Արիստակէս եպիսկոպոսներին և Ղևոնդ վարդապետին և խընդրեցէ՛ք Ձեր առաջին գրութիւնը թողնել առանց հետեւանաց»: Երբ այս առաջարկն էլ չ'արգուեց, այն ժամանակ Սինօղի կողմից գրուեց քննչին հարկաւոր

եղածը, որի հեռաւոր հետազոտութիւններից 'իհարկէ կ'յայտնուին թէ՛ նոյն տոմսակների թուերն ո՞վ, ո՞ւր և ո՞րքան ժամանակից հետէ ներկայացրած և սովորապէս ստացած է, կամ նոյն տոմսակներն ո՞ւր և ի՞նչ արժէքով են ձեռք բերուած:

Երրորդ՝ Բերք անուն ծառայողը երբ բանտարկուեց՝ իբր կաթողիկոսական սեփականութիւնների իւր տանն ծածկող, քննչի գրութեան հիման վերայ Սինօղում օրագիր կայացաւ նորան արձակելու պաշտօնից և Բենիամին Տէր-Գրիգորեանցին՝ որ արտաքոյ շտաբի ծառայող էր, ժամանակաւորապէս նորա տեղ կարգել: Դուք պահանջեցիք՝ որ Բերքի համար գրուի իսպառ արձակվում է ծառայութիւնից, իսկ փոխանակ արտաքոյ շտաբի ծառայող Բենիամին Տէր-Գրիգորեանցի նշանակուի Մինաս Պանճուլագեանցը: Այս առաջարկութիւնն անարդար գտնելով՝ ես պահանջեցի իսպառ չ'արձակել Բերք Տէր-Պետրոսեանցին, թերևս նա արդարանում է և իւր պաշտօնն ստանձնում. ինչո՞ւ 'իզուր կորչի նորա հինգ տարուայ չափ ծառայութիւնը, և Մինաս Պանճուլագեանցին չ'յանձնուի այդ պաշտօնը, ըստ որում առժամանակեայ է և ես նորա մասին խնդրած եմ Երևանի թեմական տեսուչ Մեսրոպ քահանայ Մելեանցին կարգել Գայիանեան օրիորդական ուսումնարանում աւագ ուսուցիչ, ուր և ժամանակին եկեղեցական կ'դառնայ: Այդ մասին արդէն մասնաւոր գրագրութիւններ լինում են: Ձեզ դիւր չեկան այս ասացուածները. հետեւեալ օրը Դուք առաջագրութիւն գրեցիք Սինօղին և պահանջեցիք Բերքին իսպառ արձակել և նշանակել Պանճուլագեանցին:

Երբ առաջադրութեան համաձայն օրագիր էր կազմուած և առաջարկուեց ստորագրութեան՝ Սինօզի ատենում ներկայ էր պարոն պրօկուրօրը, ես չըկամեցայ ստորագրել, մի քանի առաջարկներ անելով. ա) իսպառ չ'արձակել Բերքին. բ) նորա տեղ կարգուէ՛ արտաքոյ շտատի ծառայող Բենիամին Տէր-Գրիգորեանցը. գ) առաջադրութիւնը փոխուի հազորդագրութեան: Այս առաջարկներէց առաջնի պատճառը այն էր, ինչ որ վերև գրուած է. երկրորդինն այս էր, նախ՝ որ օրէնքով, եթէ մի տեղ պաշտօն է բացվում՝ նորան հասնելու թէկնածու համարվում է առաւելապէս նա, որ արտաքոյ շտատի, պաշտօնի յուսով երկար ժամանակ ծառայած է, և միւսը՝ որ Սինօզի իրաւունքն է իւր ծառայողին ընտրել, իսկ Ատենապետի-Կաթողիկոսի արտօնութիւնն է հաստատել նորան իւր պաշտօնում. յայտնի է որ ընտրելն և հաստատելն միայն Տեղակալին չ'է վերապահուած: Իսկ երրորդի պատճառն էր՝ որ օրինակ բերելով Մակար Արք-եպիսկոպոս Տեղակալի վարմունքը՝ ցանկանում էի Սինօզը յարգուած լինի: Վաղուց արդէն Սինօզից՝ Գէորգ Զորորդ Կաթողիկոսի հաճութեամբ, հրամաններ արձակուած են թեմակալ առաջնորդներին և յաջորդներին՝ որ վիճակային և գաւառային հոգևոր ատեններին նոքա առաջադրութիւն չ'գրեն, այլ հազորդագրութիւն: Արդ, եթէ Արք-եպիսկոպոս առաջնորդը և ծայրագոյն վարդապետ փոխանորդը՝ շատ անգամ եպիսկոպոս, քահանայից ատենակալութեամբ գործավարող ժողովներին չ'են դառնում հրամայական եղանակով՝ թող և Ձեր սրբազնութիւնն

իւր եպիսկոպոսաց ժողովը յարգէր, ցոյց տալով՝ որ իշխանական հոգևով չ'ենք ղեկավարվում, այլ շինութեան, խաղաղութեան և սիրոյ՝ յօգուտ պայծառութեան մեր սուրբ եկեղեցւոյ:

Այս նկատմունքների վերայ, թէև ըստ էութեան աննշան խնդիրներ, այնքան տաք և պատուախնդիր վիճաբանութիւն եղաւ՝ մինչ Դուք բացարձակ ասացիք. «Ես՝ իբրև կաթողիկոսական Տեղապահ, իմ արտօնութիւնները պէտքէ գործադրեմ և ճանաչելով Բենիամինին անընդունակ՝ կարգում եմ Մինասին, ուստի այդ օրագիրը կ'մնայ անփոփոխ»: Դորան ես աւելացրի. «Մենք շատ ընդունակ ենք մեր գրաւած դատողական աթոռին, այն ինչ աննուններս ստորագրել չ'ենք իմանում, որ պահանջում ենք և խօսք մէջ բերում այլոց ընդունակութեան մասին»: Յետին աստիճան վիրաւորեցին Տեղակալութեանդ արժանիքն այս նկատմունքը, ուստի և ասացիք. «Ես այն գերծալին և թագաւորի պատկերին եմ խնայում, ապա թէ ոչ ես գիտեմ թէ Ձեզ հետ ինչպէս կ'վարուեմ, եթէ այդ խօսքերը դուրսն ասած լինէիք»: «Ո՛չ թէ գերծալին և կայսեր պատկերին, որոնք ՚ի հարկէ յարգելի են և մեծարելի, այլ ներկայ սուրբ խաչին և աւետարանին խնայելի է՝ որոնք պաշտելիք են մեզ և օրինադրում են հեգութիւն և խաղաղութիւն: Ի՞նչ կ'նշանակէ երբ Սինօզը կամենում է արձակել թարգմանին և այլ ընդունակը բերել, ըստ որում նա հայերէն չ'գիտէ, Դուք չ'էք թողնում, իսկ այժմս՝ երբ մի արտաքոյ կարգի աստիճանաւորի վաղանցեալ ծառայութիւնը գնահատվում է, պատճառաբանում էք անընդունակութիւն և

չ'էք թողնում նորան պաշտօն յատկացնել: Ուրեմն եղական կամքով պէտքէ կառավարուի Սինօղը, և ոչ օրէնքով: ¹⁾

Չորրորդ՝ Կաթուղիկոսի մահուանից փոքր ինչ յետոյ Դուք բարեհաճել էիք կանչել տալ Երևանից պարոն Հէջուպեանց ճարտարապետին Սինօղի նոր շինութեան համար մակարդակ հանելու և անմիջապէս մշակներ էիք կարգել տուել հիմքերը փորելու: Սինօղի անդամները նկատի ունենալով՝ որ սուրբ Աթոռի ամէն հարկաւոր շինութիւններին վերանորոգութեան կարևորութիւն կայ, խնդրեցին՝ որ նախ ամէն անհրաժեշտ շինութեանց նախագիծ հանուի, իւրաքանչիւրին յատկանայ իւր վայելուչ տեղը, և ապա ըս-

¹⁾ Այսպիսի տարապայման կամայականութեան արդիւնք եղաւ այն, որ Սինօղի ատենադպիրը ներքին գործերի նախարարութեան աշխատանքի ազգերի ղեկարար ամենտի դիրեկտորի տեսչութեան ենթարկուեց, իսկ մնացած ծառայողները կառավարչապետի, որպէս զի անձեռնմխելի լինին և Հայոց Կաթուղիկոսին ենթադրուած հոգևոր, բարձրագոյն ատենի գործավարներն կաթուղիկոսից բոլորովին անկախ լինին: Նորա տան ծառայողները կարգուին և արձակուին օտարից, մանաւանդ որ ոտճիկներն ևս ստանում են յարքունուստ և ամէն ժամանակ իւրեանց անգործութեանն իբրև քաջալերութիւն պահանջում են տարեկանի յաւելում: Այսուհետև նորէնտիր Հայրապետին կ'մնայ Սինօղի բոլոր աստիճանաւոր ծառայողներին փոխանակել էջմիածնի վարդապետ և սարկաւազ վանականներով՝ որոնց կարգին ու արձակելը իրեն միայն և եթ վերապահուած կ'լինին և արտաքին ազդեցութիւններից ազատուած, վասն զի Սինօղի աստիճանաւորի միջոցաւ ազգի մէջ ազնուական սերունդ յառաջ բերելու կարիք վաղուց արդէն չէ զգացվում:

կըսուի Սինօղի կառուցումն: Ոմանք առաւել յառաջ գնալով ասում էին, որ այդպիսի հիմնական և մնայուն գործի ձեռնարկութիւնն առաւել Կաթուղիկոսին պատշաճաւոր է քան մի ժամանակաւոր կառավարչի. մանաւանդ որ հանգուցեալ Հայրապետը տաճարի վերաշինութեան մակարդակ հանել սուած լինելով՝ ազգայնոց մէջ նոյն անունով հանգանակութիւն է հրատարակել և 43000 բուբլի գումար ժողովել. այժմ մենք վանքի վերանորոգութիւնն թողնենք և երկրորդական շէնքերի ձեռնարկենք՝ մեզ ոչ որ հաւանութիւն չի տալ: Այսպիսի առաջարկներին և առարկութիւններին սրբազնութիւնդ պատասխան տուաւ. «Սինօղի շինութեան համար դրամ պատրաստ ունիմ և կ'ցանկամ ձեռնարկել կառուցման»: Դրամն, ինչպէս ասացիք, էր 13000 բուբլի խոստումն պարոն Աղէքսանդր Մկրտչեան Թայրեանցից, եթէ թոյլ կ'տրուի նորան իւր կենդանի կնոջ տկարութեան պատճառով անջատուել և ուրիշի հետ ամուսնանալ: Սորա մասին արգանք Վաղարշապատի գաւառապետի միջոցաւ խնդրագիր է տրուել Սինօղին, որպիսի առաջարկութեանց ես միշտ պատասխանած էի. «Հանգուցեալ Կաթուղիկոսի սեղանի վերայ գտնուեց թուղթ, որով մի ամուսնութեան լուծելու համար առաջարկվում էր նորան 25000—30000 բուբլի, բայց նա յօժարութիւն չէր ցոյց տուել, և մեզ հասարակաց դատաստանն ինչ կասի՝ երբ Սինօղ շինենք և նորա ծախքի գումարը ստանանք այն անձնաւորութիւնից՝ որ եկեղեցւոյ օրէնքով յանցաւոր է, իսկ Սինօղի վճռով արգար՝ իւր կենդանի կնոջ վերայ այլ կին ածելովը:

Կարող ենք այդ շէնքի վերայ այսպիսի արձանագրութիւն դնել. «Կառուցաւ բարձրագոյն հոգևոր ատեանս արդեամբ յանցաւորին առաջի հրամանաց սրբոյ աւետարանին Յիսուսի և եկեղեցւոյ նորա, զի սովաւ թողան յանցանք մեղաւորին»: Սինօդը Ձեր գերապատուութեան ինքնազլուխ մեծամեծ գործերի ձեռնարկութիւնը կամենալով չափաւորել՝ տաճարի վերանորոգութեան մակարդակը յայտարարութեամբ Ձեզ ուղարկեց, որպէս զի պահպանէք և ազգընտիր Քահանայապետին յանձնէք ու հրաւիրէք ՚ի գործադրութիւն: Այս խորհրդով և Արարատի խմբագրութեանն յանձնուեց մի առաջնորդող յօդուածով ճարտարապետ պարոն Կարապետ Եաղուբեանցի գրաւոր կարծիքն՝ յանուն Կաթողիկոսի, հրատարակել ազգայնոց տրամադրութիւնն նախապատրաստելու և իմանալութէ՝ արդեօք նոր ՚ի նորոյ հոյակապ տաճար շինուի՞, թէ հինն նորոգուի: Նոյնպէս պէտքէ վարուէր և այլ կարևոր շինութիւնների յատակագծերի մասին: Բայց Ձեր գերապատուութիւնն չ'թողիք տպագրել Արարատում Եաղուբեանցի դատողութիւնն և Սիմէօնեանցի առ ազգայինս հրաւիրական առաջնորդող յօդուածը, իսկ միաբանութեան համար լինելիք շինութիւնը ըսկըսեցիք՝ ինչպէս լրագրերից իմացուեց, տաճարի վերանորոգութեան անունով հանգուցեալ Հայրապետի հաւաքած գումարով:

Ըստ իս՝ Դուք բնաւին իրաւունք չ'ունէիք այն գումարին ձեռնամուխ լինելու, ըստ որում ազգային նուիրատուաց և հանգանակող Հայրապետի մէջ մէկ բարոյական պայման, մէկ դաշինք և ուխտ լինելու

հաւասար, մէկ անխախտ կտակ համարուելու հաւասարագոր խոստումն և առաջադրութիւն էր՝ լուսաւորչաշէն սրբարանի վերանորոգութիւնն կատարել նորանով. ուստի և պահեստի գումարների կարգումն էր պահպանվում մինչև նախապատրաստական նիւթեղինաց հաւաքելը, որպէս զի սրբութեամբ իւր նպատակին ծառայած լինի: Դոյն իսկ պատճառով քանիցս Վեհափառի հրամանաւ Սինօդը պահանջեց հեռագրով Տփլիսի առաջնորդ Մամբրէ սրբազան եպիսկոպոսից վերաշինութեան յատակագիծն ուղարկել շուտով: Ասացէք ինդրեմ, այդպիսի ինքնակամ և առանց ազգայնոց հաւանութեան ծախսարարութիւնը մեզ մի տեսակ գայթակղելի ուխտազանց չէ՞ դարձնում բանագէտների յառաջ: Կարծում եմ, Մակար Կաթողիկոսի էջմիածնի սուրբ տաճարի վերանորոգութեան անունով՝ ըստ մեծի մասին անձամբ, հանգանակած և մինչև արտասահմանի ազգայիններէն ստացուած 43000 գումարի այլ անհրաժեշտ պիտոյից վերայ գործադրութիւնն՝ միայն նորա ազգընտիր յաջորդ Հայրապետն կարող էր առնել, և այն ոչ առանց նախընթաց հաւանութեան ժողովրդեան: Զուներ իրաւունք ձեռնամուխ լինիլ նոյն գումարին և Սինօդն, զի կաթողիկոսական նախաձեռնութեամբ գանձուած էր և ինքն առանձին և որոշակի գանձուց իւրեանց իսկական նպատակին ծառայելու անխոտոր կանոնին հետեւելու օրինական հարկադրութիւնն ունի:

Հինգերորդ՝ ինչպէս շատերին յայտնի էր, Կաթողիկոսն իւր կենդանութեան ժամանակ պատրաստել տուած էր տապանաքար՝ զոր կամեցան ան-

գամբ Եօթնօրեայ կարգ կատարելէն յետոյ ձգել վերան, բայց Դուք չ'թողիք պատճառելով՝ որ օրէնքով տարելիցը կատարելուց յետոյ է կարգ քարը ձգելու: Այսպիսի մի կանոնի ծանօթ չ'լինելով՝ այդ առթիւ հպարակաց բերանում պատում էր խօսքեր՝ որպէս թէ Հայրապետն իւր մահուամբ չ'է մեռած, այլ թու նաւորուած է, և թէ մարմինը պէտքէ հանուի և քրննութեան ենթարկուի. լսուեց և այն, իբր թէ կայսրն արգելել է գերեզմանը բանալ: Ես Սինօզում օրագիր կազմել տուի՝ որ հանգուցեալի քարը քաշուի գերեզմանի վերայ, իսկ եթէ կան հիմնաւոր պատճառներ՝ թող օրինական ճանապարհով յայտնուի այդ արգելքը: Սարգիս սրբազան եպիսկոպոսն ուր ուրեմն կարողացաւ համոզել Ձեզ տապանաքարն իւր տեղը դնելու համար, բայց արձանագրութիւնը չ'թողեցիք դնել՝ ապագայ Կաթողիկոսին թողնելով իրաւունքն, որով տուիք ապացոյց Ձեր հակակրօթեանն առ հանգուցելոյ յիշատակը: Հանգուցելոյ՝ որ 'ի կենդանութեան մշտապէս զՁեզ անդր քան զարժանիս պատուած էր, բարերարած 'ի մանկութենէ և սիրած: Ո՛չինչ քաղցրութիւն և խնամք, նաև առանձին շնորհաբաշխութիւն պարգևաց՝ չէր խնայած Ձեզանից: Եւ այդ հայրական գործանք առաւել թանկագին են, քան որում նա քաջապէս գիտէր՝ որ Ձեր կացարանն է եղալի բամբասարանն իւր Հայրապետանոցի հանգիման. Ձեր բերանն է յատուկ աղբիւր տրանջանաց ամէն կարգ ու կանոնի դէմ և Ձեր խորհուրդներն են քաջալերութիւն թէ՛ միաբանութեան թէ՛ գիւղականաց և թէ՛ ձեմարանականաց համար՝ եկե-

ղեցական իշխանութեան տնօրէնութեանց հակառակ զինուիլ: Ո՞ւր թողունք և պետական պաշտօնէութեանց միջոցաւ կենդրոնական իշխանութեան լսելիք Ձեր հասուցած ամենակերպ ամբաստանութիւնը.....:

Վեցերորդ՝ Ձեր սրբազնութիւն մեծ հակումն և յօժարութիւն ունէր ինչպէս դպրոցական կառավարութիւնն ամէն վիճակներում՝ իբրև եզական պատասխանատու անձնաւորութիւն, ձեռք առնել, նոյնպէս ձեմարանինը էջմիածնում: Անդամները զգալով՝ որ Դուք այս և այն դպրոցներում և ձեմարանում ուսուցիչներ կարգել արձակելով՝ պէտքէ խանգարումներ յուռաջ բերէք և ընդհարումներ տեղի ունենան հողաբարձութեանց, տեսուչների և ուսուցիչների մէջ, և որ զլիաւորն է՝ մտադիր էք սրբազնագոյն Քահանայապետի ձեմարանից արձակած լսարանականներին ընդունել՝ որոնցից քանիսի համար տեսուչ սրբազան Սարգիս եպիսկոպոսն յայտարարած էր Սինօզին՝ որ գտնուում են ոստիկանական հսկողութեան տակ, և դորանցով թերևս վտանգի ենթարկուին դպրոցական հոգևոր իշխանութեան ձեռքով կառավարուելու նշխարեալ իրաւունքները, քանիցս խորհուրդ տուին Սինօզի վերահսկողութեան թողնել համօրէն ուսումնարաններն ու ձեմարանը, իսկ նոցա անմիջական կառավարութիւնն յանձնել տեղական հոգաբարձութեանց և վարչութեանց մինչև կաթողիկոսի ընտրութիւնն և հաստատութիւնը: Դարձեալ՝ Ձեզ նուաստութիւն համարելով ուսումնական հաստատութիւններ զեկավարելու գործում չէզոքութիւնն՝

վիրաւորեցիք անդամների զգացմունք և եզակի կամ-
քով գործել բարեհաճեցիք, որից յառաջ եկան Ներ-
սիսեան դպրանոցի ուսուցիչներ վարձելու և արձա-
կելու ծանուցուած դէպքերը:

Եօթներորդ՝ բաւական չ'համարելով հոգելոյս
Հայրապետի տիրացու Գալուստ Տէր-Մկրտչեանին
ցոյց տուած խնամքները՝ նորա ողջապահութեան հա-
մար, Տփիսիսու հիւանդանոցում և Աբասթումանում
ծախսած հազարից աւել գումարը, Վիեննայից բերել
տուած յատուկ դեղերն ու մեքենան, որոնք հինգ
հարիւր արծաթից աւելի արժած էին, նորա սարկա-
ւագներին հաւասար ստացած տարեկան երկու հար-
իւր ըուբլի ռոճիկն, առաւել քան ամէն մի պատու-
աւոր միաբանի անունն և երբեմնիս դրամական
պարգևներն, երբ կամեցաք նորան էջմիածնի հա-
շուով հինգ հարիւր արծաթ տալով Պետիգօրսկի ու-
ղարկել առողջանալու՝ անդամները, տեսնելով նորա
անբժշկելի լինելն, աւելորդ ծախսարարութիւն հա-
մարեցին, Դուք դարձեալ վշտացաք և կարծելով թէ՝
մենք չ'ենք կամենում գումար զոհել մայր Աթոռից
իւր միաբանի առողջութեան համար, առաջարկեցիք
Տփիսիսի և Աստրախանի վիճակների ծախսով ուղար-
կել: Սակայն վերստին հրաժարուեցինք համաձայնե-
լուց, առարկելով որ՝ 'իզուր ծախսարարութիւններ
են և վիճակների դրամներին խնայելու է ինչպէս և
էջմիածնի: Իսկ որպէս զի բոլորովին անկարեկից
չ'համարէիք մեզ առ ախտացեալն՝ յօժարութիւն յայ-
տնեցինք թոյլատրել նորան իւր սարկաւագական
ռոճկով փոխադրուիլ իւր հօր տունն, Ախալցխայ գա-

ւառի Ծուրդութ գիւղը, մինչև ցմահ: Սոյն որոշման
Դուք հաւանութիւն չ'տուիք՝ իբրև նուազ օգնակա-
նութիւն: Այսպիսով՝ թերևս նա մերձաւոր Աբաս-
թումանի ջերմուկներով առաւել օգտուէր՝ քան Փա-
րիզ քաղաքում, ուր հազարաւոր ըուբլիներ կ'նստի
Աթոռին նորա բժշկութիւնն:

Բ.

Ահաւասիկ սորանք և այլ ուրիշ մեծ և փոքր
առիթներ եղել էին Սինօդի անդամների և Ձեր սրբ-
բազնութեան միմեանց հետ ընդհարման պատճառ՝
երբ վերայ հասաւ պարոն Պետրոս Սիմէօնեանցի
Արարատի խմբագրութեան աշխատակից պահպանելու
հարցը, և նորա անցագրով Տփիսիս գնալու խնդրա-
գիրը: Ուրեմն տարաձայնութեանց խմորը նա չ'է ե-
ղած, այլ՝ արդարապէս ասած, երկուստեք կողմանէ
անխոհեմութիւնը: Ձեր կողմից անդրապայման իշխա-
նասիրութիւն և ապագայի անարժան թէկնածութեան
պատրաստութիւն, ինչպէս իւր տեղում կ'յիշատակուի,
իսկ մեր կողմից յամառ դիմադրութիւն և բացայայտ
յայտնագործութիւն գաղտնի դիտումների և նախա-
պատրաստութիւնների: Արդ, երբ փոքր 'ի շատէ գրժ-
տութեանց պատճառները յայտնուեցան, այժմ դառ-
նամ պատասխանել Արարատի Սինօդի անդամների՝
առաւելապէս ինձ վերայ, Ձեր հասուն, նախանկատ
խորհրդով կազմած մեղադրական արձանագրութեան,
և որքան հնարաւոր է խիստ համառօտիւ, որպէս զի
Դուք զգաք, հասկանաք դիմադրողների ուղղութիւնը
և գայթակղուած ազգայինք համոզուին իրողութեանց

հարազատ իսկութեանը՝ զրկուած արդարութեան բաւականութեանը համար:

Սինօդի սրբազան անդամներն և ես՝ պարոն Պետրոս Սիմէօնեանցին Արարատի խմբագրի գործակցի պաշտօնում պահպանելու համար կազմուած օրագրով, պատուել ենք կաթողիկոսի կոնդակով անօրէնութիւնը, հաւաստի լինելով՝ որ շրջահայեաց Քահանայապետի վստահութեան արժանի եղած անձնաւորութիւնը անիշխանութեան ժամանակ կրօնական-պաշտօնական հրատարակութիւնը կարող է տանել այնպէս, որպէս զի վերջին ընթացքն առաջնոյն ընդդէմ չ'լինի և կողմակի հողմահարութիւններով չ'առաջնորդուի մայր Աթոռի միաբանական ուխտի հրատարակութիւնը:¹⁾ Սինօդն առանց օրագրի տուել է նորան անցագիր, ինչպէս միշտ տուած է եղել ճեմարանի ուսուցիչներին և բժշկին, որոնք Սինօդի ծառայողների շտաբից դուրս վարձաւորներ են: Եթէ անդամներն վարմունքը Տեղակալիդ գիտաւորութեան հակառակ է եղել՝ արձակուրդ տալու խնդրում, դորանով մենք բնաւին Ձեր բարձր իրաւասութեան

¹⁾ Մենք պնդագոյնս համոզուած ենք՝ որ եթէ պարոն Պետրոս Սիմէօնեանցն իւր պաշտօնում մնացած լինէր՝ Արարատը ոչ Կաթողիկոսի յիշատակին վարկպարտի քարածիդ կ'լինէր և ոչ անխորհրդարար Սինօդի ու առաջնորդների պատուին՝ ձեռնադրութեանց վերաբերութեամբ կամ ծախսարարութիւնների համար. ըստ որում քաջագէտ կ'լինէր այդ վարմունքի տէրերի ներքին ձգտումներին: Այր թշնամի այլ նպատակով մեր հասարակաց ուղղորդութիւնն պատշաճ եղած խնդրից խոտորեց, մեր տնականացս վիճաբանութեամբ հրճուելու, և ինքն իւր խաղերն յառաջ տարաւ:

չ'ենք մնասած, այլ առաջնորդուած ենք եղել լոկ մարդասիրական կարեկցութիւնից, որպիսի յատկութիւն հոգեւորական անձնաւորութիւնների վերայ պարտաւորութեամբ ուխտի առաւել պէտքէ փայլին:

Նոյն Արարատը պնդում է՝ որ «Գերապատիւ Տեղապահի անձնական պատասխանատուութեամբ իրաւունքն է հսկել ամսագրի խմբագրութեան և հրատարակութեան վերայ, այնպէս՝ եթէ նա յանձն չ'առնէր, պէտքէ ենթարկուէր գրաքննչի»: Ուրեմն, իսկապէս ասած, գրաքննչի պաշտօնն է՝ որ յօգուածը կամենայ թոյլատրէ տպագրել, որը կամենայ կրճատէ, և որը կամենայ արգելէ, տպագրական վերջին ուղղագրուած թերթի վերայ ստորագրելով «Թոյլատրեմք հրատարակել»: Դորանից այն կողմն չ'է անցնում գրաքննութեան արտօնութիւնը, և այդ իրաւունք լիովին վայելած է Ձեր սրբազնութիւն Կաթողիկոսի մահուան օրից: Իսկ թէ Արարատի աշխատակիցների, խմբագրի և նորա գործակցի վերայ պէտքէ որոշ իրաւասութիւն ունենայիք, այն ժամանակ պէտքէ ենթադրել՝ որ տպարանական ամէն ծառայողները՝ սկսած մրադարկից մինչև տպագրիչը, ուղղակի կախում պէտքէ ունենային Ձեզանից՝ իբրև անձնական պատասխանատու հսկողից: Այդպիսի ծաղրական բան կարող չ'է լինիլ. այլ է հրատարակութեան բովանդակութեան վերայ հսկելն, այլ է նիւթ տուող աշխատակիցների վերայ դիտելը: Այս վերջինս կ'պատկանէր ուրիշ իշխանութեան՝ եթէ հարկ զգացուէր:

Ոչ մի մականոմածական պատճառաբերութիւն չ'էր կարող պարոն Պետրոս Սիմէօնեանցի խնդրով

Սինօդին դիմելը և վերջինիս նորան ապահովելը իւր պաշտօնի վերաբերութեամբ՝ կարգից դուրս իրողութիւն համարել, ըստ որում նա՝ նայելով փոփոխուած հանգամանքներին, կամեցաւ ստուգել թէ՛ ինքն որպէս վարձաւոր պաշտօնեայ և գործակից խմբագրութեան համարուող է, թէ՛ կաթողիկոսի մահուամբ դադարեց իւր աշխատակցութիւնն ու գործունէութիւնը Արարատին նիւթեր տալու և եղածը դասաւորելու մէջ։ Սինօդն ևս պարտաւոր էր ասել բացորոշ, որքան Հովուապետի անունն յիշատակուում է եկեղեցում՝ հրամանն ևս պէտքէ յարգուի վարչութեան կողմից։ Սորանից այն կողմն անցնելը, խմբերի կազմակերպութիւն տեսնելը, Տեղապահական իշխանութեան ղէմ ապստամբական ձգտումներ նշմարելն և այլն, և այլն, տղայական հասկացողութեան եւ՛ կատարելութեան վիճակի պատկանած իրողութիւնք են, հիւանդոտ երեակայութեան, քան ողջամիտ ուղեղի արդիւնք են։ Մի ժամանակ սրբազան Տեղակալիդ խնայողական շնորհալի սրբազան Տեղակալիդ խնայողական շնորհալի նախանձաւորութեան՝ Ձեր իրաւասութիւնն հօր գորութեամբ գործադրելու համար, որպէս լիակատար իրաւատէր, Մշակ լրագրի խմբագիրը բարեհաճեց Ձեզ ընծայել իւր օրէնագիտութեան զինարանից «Ժամանակաւոր կաթողիկոս» գայթակղեցնող և շլացնող տիտղոսը, իսկ նորա համակարծիք աշխատակիցն իւր ախտագիտութեան ախթարքից «Տեղակալաւախութիւն» կոչուած հիւանդութիւն տեսաւ էջմիածնի վանքում։ Ողորմելիք չգիտէին՝ որ «Ժամանակաւոր կաթողիկոս» չէ եղած, չ'կայ և չէ կարող լինել։ «Տեղակալաւախութիւն» չ'կայ, այլ կայ

իրօք «գրակալաւախութիւն», եկեղեցում գրակալի առաջ չ'կարողանալ կանգնել Ձեր տիտղոսի պատշաճ գրքեր և աղօթքներ կարգալու առանց անհեթեթ սխալների։

Չմոռանամ այստեղ համառօտիւ յիշատակել մի դէպք, որի վերայով Արարատի ճարտար աշխատակից միաբանը սահելով է անցնում։ 1891 թուականի Մայիս ամսականի մէջ կար տպագրուած վեհափառի վերջին ութօրեայ կենցաղի համառօտ նկարագիրն և պարոն բժիշկ Ջարգարեանցի վկայագիրը՝ ինչպիսի մահով վախճանուելու մասին, որպէս զի հեռաւոր և մերձաւոր ազգայինք ծանօթ լինին նորա յանկարծահաս մահուան։ Նկարագրի մէջ՝ ի թիւս այլոց յիշատակուած էր թէ՛ նորին Սրբութիւնն գրեց պատասխան և նախարարի այս ինչ համարով գրութեան։ Պարոն պրօկուրօրի բողոքով Տէր Կառավարչապետն ուշադրութիւն դարձրած էր նոյն նկարագրի վերայ և Ձեզ ակնարկել էր՝ որ նորա բովանդակութիւնից այնպէս է երևում թէ՛ վեհափառի մահը յառաջացած է նախարարի գրութեան ազդեցութեամբ, և ապա յանձնուած էր Ձեզ հսկել, որպէս զի այնուհետեւ նոյնպիսի անտեղիութիւններ չ'լինին։ Դուք՝ որ սկզբները դեռ բոլորովիմբ չէիք յանձնուած Ձեր մենտորների առաջնորդութեան, պատրաստել տուիք դոյն թղթին մի պատասխան և թարգմանել տալով նոյն նկարագիր ասուած յօդուածը՝ կամեցաք ուղարկել պարոն Կառավարչապետին և խնդրել՝ փոխել իւր հայեացքը Արարատի մասին, ըստ որում նորանում այդպիսի կարծեաց ստուեր անգամ չ'կայ, միևնոյն ժամանակ յայտնել՝ որ Դուք յանձն էք առնում հսկո-

ղութիւնը: Սակայն յետոյ արտաքին ազդեցութեան ենթարկուելով, չգրեցիք Ձեր մտադրուած թուղթն, որով իշխանութեան կարծեաց տակ թողիք մայր Աթոռոյ միաբանութեան պաշտօնական հրատարակութիւնը և այդ մասին եղած գրադրութիւնը յանձնեցիք Սինօզին: Վերջինս՝ յայտնի տեսնելով այդպիսի վարման մէջ որոգայթադրութիւն, փութաց գրել պարոն Կառավարչապետին ինչ որ հարկն էր և ուղարկել ի պաշտօնէ թարգմանուած յօդուածը՝ համոզելու անարգար ամբաստանութեան անճշտութեան մասին:

Բացի այդ, Հայրապետի մահուանից յետոյ յայտնուեցան յանուն ներքին գործոց Տէր Նախարարի գրուած երկու գրութիւնք՝ որոց մէկն վեհարանում, և ստորագրուած, միւսն՝ նորա քարտուղարի մօտ, անստորագիր: Սինօզի անդամները Ձեր միաձայնութեամբ՝ հաւատարմութեան ճշմարիտ զգացմունքից և ապագայ անախորժ ասուլիսի փառնքներէց երկիւղ կրելով¹⁾ իսկութեամբ մատուցին նորին բարձր

1) Յայտօր առանց զգուհանց և զայրութի չենք կարողանում մտաբերել այն անամօթ գրախօսութիւնք, որոնք տարածուում էին Եջմիածնի վանքում յայտնի քանի օջախներէց թէ Տէր Նախարարը Կաթողիկոսին վշտացնելու համար արհամարհական վերադիրներով է դառնում զէպի նա իւր գրութեանց մէջ «պարոն կաթողիկոս» անուանելով նորան: Այդպիսի ժամանակ, եթէ հանգուցեալ Հայրապետի անստորագիր, բայց նախարարական կարգացած և հաւանութիւն տուած, գրութիւնն յետաձգուէր Սինօզից և չուղարկուէր, ինչ տեսակ առասպելական զրոյցներ արդեօք չէին հրատարակուիլ, և ինչ տեսակ մեղադրութիւնք չէին թափուիլ անպարտների գլխին:

գերազանցութեան այն թղթերը: Պարոն պրօկուրօրն և վերջին անստորագիր գրութեան մասին իւր կարծիք գրած էր Տէր Նախարարին՝ իբրու թէ այն հաղորդագրութիւն նոր է և խարդաւանուած նորին Սրբութեան անունով, որովհետեւ թարգմանութիւնն հայ բնագրին համեմատ չ'է: Երբ Տէր Նախարարը՝ Ձեր անուամբ գրութեան հետ, դարձրած էր անստորագիր թուղթն և անդամներին «զարմանք» յայտնած՝ Հայրապետին սեփական չ'եղած գրութիւնն իրեն ուղարկելու մասին, դարձեալ Սինօզն իւր արգարութեան վերայ պնդեց՝ քարտուղար վարդապետի յայտարարութիւնն յիշատակելով: Սորանից յառաջացաւ գլխաւորապէս պարոն պրօկուրօրի նախանձաւորութիւնք՝ մեծամասնութեամբ ձայնից կայացած օրագրեր չ'ըստորագրել իբրու անկանոն՝ յարգանք տալով Ձեր կամակատար հաճութեան և հնազանդութեան: Իսկ թէ այդպիսի անձնական կարծեաց գերակշռութիւնից ապագայում ինչպիսի փորձանք և փառնքներ են յառաջանալու Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցւոյ սահմանադրական հոգևով կազմուած ատենական վարչութեան մէջ՝ բնաւին տարակոյտներ չ'կան: Մեզ շատ լաւ յայտնի են, և Սինօզի գործերում բաւական թուով գտնուում են օրագրական արձանագրութիւնք՝ որոնց կաթողիկոսն անգամ համաձայն չ'է, բայց մեծամասնութեամբ ձայնի կատարուած է, և ժամանակի պարոն պրօկուրօրն անկանոն չ'է համարած:

Իզուր է Արարատի ջանքը Սինօզի անդամներին օրէնսդրէմ յանցանք վերադրելն՝ պարոն Պետրոս Սիմէօսեանցին խմբագրութեան գործակից պահպա-

հելու և Տփլիս գնալու թոյլտուութիւն ընձեռելու մասին, և որպէս թէ մեր աքսորանք ըստ մասին յառաջացած լինի դորանից: Գլխաւորապէս մեր դժբաղդութիւնն յառաջ եկաւ վերոյիշեալ երկու թղթակցութեանց մասին՝ Կառավարչապետի և Նախարարի անուամբ, թէ և նոր անդամներ կարգելու դիմադրութիւնը, վարչական կարգով յանցաւոր ճանաչուած հոգեւորականների համար վանքեր չ'յատկացնելը, Ղարսի Մինաս քահանայի աքսորման խնդրին միջամտելը ևս օգնեցին այդ տարաբաղդութեան յառաջանալուն: Պակաս դեր չ'կատարեցին և բանաւոր ամբաստանութիւններն իմ և Ներսէս սրբազանի վերաբերութեամբ Ձեր սրբազնութեան, պրօկուրօրի և գաւառապետի կողմից պարոն Ամբարդանեանի և այլ պաշտօնական անձնաւորութեանց առաջ՝ թէ հանգուցեալ Հայրապետն մեր խորհրդովն էր ղեկավարուում, ինչպէս և քահանայից ռուս լեզուաւ երգումն տալը չ'թողնել, մինչդեռ Նորին Օծութիւնն 'ի մանկութենէ խորհրդականի կարօտութիւն չ'ունէր: Իսկ պարոն Պետրոս Սիմէօնեանցի մեղքն այն էր՝ որ չգոյշ էր և զգայուն իւր շուրջն գործուող բոլոր նպատակաւոր խաղերի խորհուրդն հասկանալու մէջ, ուրեմն և Տփլիս գնալով կ'գտնէր նա հրապարակ յունկանէ լսածն քարոզելու և դարանագործ նախագիծներ խափանելու, որոնք տարակոյս չ'կայ, որ արգելք կ'լինէին Ձեր սրտագին բաղձանքներին և ոմանց հրապուրանքներից խրախուսուած ձգտումներին:

Գ.

Տարւոյս Յունվարի Արարատում տպագրուած սրբազան Սինօդի օրագրութիւնը Ներսիսեան հոգեւոր դպրանոցի երկու ուսուցիչների փոփոխութեան մասին, և դոյն պաշտօնական թղթին՝ որպէս բացատրութիւն կցուած, նախընթաց ազգային բաժնի վերջընթեր ուղագրաւ հատուածը կարդացողներն արդէն ունին իրենց դատաստանը խնդրի վերաբերութեամբ: Նսկարեւորութիւն չ'եմ տեսնում այստեղ երկայն բարակ կանգ առնել Տեղակալական խնդրի վերայ՝ որ գրեթէ Արարատի վերջին խմբագրութեան յատկորոշ հիւանդութիւն—իդէֆիկան է դարձած, և դպրոցների վարչական ձեւ մասին: Միայն չ'եմ զանց առնում երկու խօսք առ միշտ ասելով՝ իմ վարկումնս դորանց մասին ամփոփել, ինչպէս շատ անգամ խօսքով և գրով յայտնած եմ: Ո՛չ մի պետական իշխանութեան մէջ չ'կայ այսօր քուէարկութեամբ ընտրուած որեւէ հաստատութեան գլխոյն փոխարէն դնել սոսկ մարդ՝ առաջնի պակասած ժամանակ: Ուրեմն ուղեղի աւելորդ ճնշումն է ասելը. «Օրէնքը ճանաչում է Սինօդի նախանդամին կաթողիկոսական Տեղապահ»: Նոյն իսկ պետական օրէնքով կառավարուում են և քաղաքային վարչութիւնները, բայց քաղաքագլխին փոխարինող՝ նորա բացակայութեան ժամանակ, ո՛չ մի տեղից վերկացող անձնաւորութիւն չ'է կարող լինիլ, եթէ ոչ ընտրութեան միջոցին նորանից երկրորդական կարգում շատ քուէ ստացող անձն: Եթէ Հայոց Հայրապետութեան համար Պետական օրէնքով պահանջուած

երկու առաջարկելիքներն մինը Կաթողիկոս հաստատուելով՝ երկրորդին նոյն օրէնքն ունենար աչքի առաջ իբրեւ Տեղապահ, կամ բացորոշ սահմանած լինէր՝ անշուշտ երկրորդ անձին Սինօգական բաղկացութեան մէջ մտնել, այն ժամանակ ինչն տարակոյսներն տեղիք չ'էին մնալ: Կամ գոնէ Տեղապահն ընտրուէր Սինօգի անդամների, միաբանութեան եօթն ձայնատուների և Ռուսաստանի վիճակաց առաջնորդների հաւաքական — ընտրական քուէով:

Մի սովորական երևոյթ դարձած պատմական սուղ իրողութիւն է՝ որ Կոստանդնուպօլսոյ Հայոց Պատրիարքը նոյնն է Թուրքիոյ մերայնոց համար՝ ինչ որ սուրբ էջմիածնի կաթողիկոսը Ռուսահայոցս համար, միայն օծութիւնն կ'պակասի. կարծես թէ վաղեմի յունական և պարսկական բաժինների դրութիւնն ունինք և որոշ Հայրապետներ: Ի՞նչն է արդեօք յառաջ բերել այն անդիմադրելի ուղղութիւնն՝ որ շատ անգամ, երբ հանգամանքները ստիպել են պատիարքական փոխանորդով կառավարուիլ, վերջնոյս ընտրութիւնն առանց քուէարկութեան չ'է եղել: Անստիարակոյս պէտք է խոստովանել՝ որ ազգային հոգւոյ և սովորութեան անխախտելի դրոշմն է այդ. Հայաստանեայց նախնադրանիկ սուրբ եկեղեցւոյ առաքելական անկապտելի աւանդն է այդ. ինչպէս Պատրիարքի ընտրութիւնն է քուէով, նոյն և փոխանորդին:

Գալով դպրոցական կառավարութեան Տեղակալի միջամտութեանը՝ պէտքէ ասեմ, երբ որ բարձրացաւ դպրոցական յեղափոխութեան հարցը և նոր օրէնք սահ-

մանուեց, այն ժամանակ ևս կար սրբազան Սինօգ և կաթողիկոսական Տեղապահ, բայց իրենց ձեռնհասութիւնից վեր համարեցին ուղղակի ենթարկուիլ հրատարակուած կանոնադրութեան, մինչև նոյն իսկ ուսումնարանի Տէր, ամենայն Հայոց կաթողիկոսը ընտրուեց և առկա խնդիրը վաղձան ստացաւ քանի մի բարեփոխութիւններով՝ որոց կարգում շատ խոստացուեց, բայց փոքր շնորհուեց: Արդ, եթէ ցընտրութիւն և հաստատութիւն Քահանայապետի որևիցէ մի դպրոցական խնդիր՝ յատուկ սրբազնագոյն Հայրապետին վերապահուած, առաջարկուի Ձեզ՝ իբրեւ Սինօգի նախանգամի, Դուք Ձեզ բաւական և կարող կ'համարիք նորան վերջնական որոշումն տալու: Յայտնի է՝ որ Հայրապետի մահուանից յետոյ Սինօգը չ'կարողացաւ կատարումն տալ պարոն Կառավարչապետին առաջարկութեանը՝ վանքեր նշանակել վարչական կերպով արտոր ուղարկուելիք հոգևորականների համար, իմանալով՝ որ սրբազնագոյն Հովուապետը ներքին գործերի նախարարի դոյնպիսի առաջարկութեան հանդէպ պահանջ է դրել՝ պատժել յանցաւոր եկեղեցականին ցայսօր տեղի ունեցած բնական և դատական կարգով:

Եթէ այդ խնդիրն այժմս իսկ Ձեր սրբազնութեան ուղղուի պատշաճաւոր իշխանութիւնից՝ Դուք Ձեզ ապահովուած կ'համարէք «Կաթողիկոսական Տեղապահ» տիտղոսով վերջնական որոշումն տալու, և ներկայի ու ապագայի առաջ, Ձեր խղճի և ազգի ձայնի հանդէպ լիազօր կ'գտնուիք խոստովանիլ՝ որ ուղիղ ճանապարհով էք գնացել, պատմութեան և

եկեղեցւոյ աւանդութեան զծագրած շաւղովն էք ընթացել: Եթէ այո՛, ուրեմն Տեղակալ էք բառիս ձիւք, ընդարձակ նշանակութեամբ, և ունիք որոշ շրջան Սինօղիի գուրս գործելու, իսկ թէ ո՛չ՝ նախանգամ էք Սինօղի, և նորա կողարումն գործող: Որովհետեւ ես պաշտօնի վերաբերութեան տեսակէտով եմ խօսում, և ո՛չ անձին արժանեաց կամ ապիկարութեան, ուրեմն ներուի ինձ ասել. Սինօղի նախանգամների՝ որոնք գտնէ մի ազգընտիր Հօտապետի կոնդակ չ'ունին ձեռքի, Տեղակալութիւնը կաթողիկոսական ճիշտ փոխանորդութեան նմանութիւնն է և ո՛չ իրականութիւնն: Իսկ թէ դպրոցական կառավարութեան մասին նախանգամն այնքան անլիազօր է՝ որքան և ինքը Սինօղին, այլ երկուքն էլ եղած են վերահսկող և պահպանող լինելու մինչև Տէրն յայտնուի, կաթողիկոսն ընտրուի և հաստատուի, յայտնի է առաւելապէս նորանով, որ այժմ իսկ Էջմիածնի ձեմարանի կանոնադրութիւնը ազգային լուսաւորութեան նախարարից վերադարձրած՝ գտնուում է Տփլիս գլխաւոր Կառավարչապետի դիւանատանն՝ սակաւ ինչ բարեփոխութիւններով՝ ինչպէս ասաց պարոն Ամբարդանեանց, բայց չ'է առաջարկուում 'ի հաւանութիւն և յընտրութիւն Ձեր գերատնտեսութեան, այլ պահպանուում է ապագայ Քահանայապետի ընտրութեան: Ուրեմն, Կառավարութիւնն էլ չէ ճանաչում իսկապէս լիազօր Տեղակալութիւն Սինօղի գործողութեանց շրջանակում կամ դուրսը, որքան և իւր շնորհած օրէնքը «Կաթողիկոսական Տեղապահ» է կոչում նախանգամ համարուած անձնաւորութեան և թողնում է

նորան համեստ շրջանակում պահպանողական գործող՝ միւս անդամների համերաշխ խորհրդով: Այս հասկանալովն է անշուշտ՝ որ Սինօղի անդամներն և թեմակալ առաջնորդները 1884 թուականին միատեղ ժողովելով յետագայ արձանագրութիւնն կազմեցին՝ ուր և Ձեր ստորագրութիւնն է գտնուում:—

«Ներքոյ ստորագրեալքս Մկրտիչ Արք եպիսկոպոս, «Գրիգոր Արք եպիսկոպոս Սագինեանց, Թադէոս եպիսկոպոս Ձիւնական, Մեսրոպ եպիսկոպոս Սմբատեանց, Յովակիմ եպիսկոպոս, Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղուանեան, Երեմիա եպիսկոպոս, Ներսէս եպիսկոպոս, Գէորգ եպիսկոպոս և Մամբրէ վարդապետ Սանաւսարեանց, երկիցս ժողովեալ 'ի 20-ն Փետրվարի յետ «ընդ երկար խորհրդակցութեան միաձայն հաւանութեամբ որոշեցաք չանցանել բնաւ զիրաւասութեամբ «Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսի, որ նուիրական է վասն Հայաստանեայցս Ս. Եկեղեցւոյ, այլ «թողուլ գտնօրէնութիւն նորոգ հրահանգութեան կանոնաց հաստատելոյ 'ի 16 Փետրվարի վասն Եկեղեցական ծխական ուսումնարանաց Հայոց 'ի բարեհաճ «կամս բարեխնամ կառավարութեան:

«Մկրտիչ Արք եպիսկոպոս
«Գրիգոր Արք եպիսկ. Սագինեանց
«Թադէոս եպիսկոպոս
«Մեսրոպ եպիսկոպոս
«Յովակիմ եպիսկոպոս
«Երեմիա եպիսկոպոս
«Գրիգորիս եպիսկ. Աղուանեանց
«Գէորգ եպիսկոպոս Սուրէնեանց

«Ներսէս եպիսկոպոս
«Մամբրէ վարդապետ»:

Յայտնի ճշմարտութիւն է՝ որ իւրաքանչիւր Հայրապետի բարձրագոյն իշխանութեան հետ սկսած հաղորդակցութիւնները էջմիածնի կալուածների մասին, կրօնի և հայոց լեզուի արքունի վարժարաններում դասատուութեան մասին, բարձրագոյն կարգադրութեան ինչ ինչ յօդուածների փոփոխութեան մասին, և այլն, և այլն, նորա մահուամբ դադար են առնում և յաջորդի հաստատութեամբ վերսկսում, թէպէտև Տեղակալներ՝ օրէնքի ճանաչած սահմաններում, եղել են միշտ: Ուրեմն, կաթողիկոսական սեփական գործողութիւններին միջամտել չ'է եղած բնական ոչ Տեղակալներից անձնական իշխանութեամբ, և ոչ կառավարութեան խրախուսանքով: Այս այնքան յայտնի էր Ձերդ սրբազնութեան՝ որ երբ Երևանի փոխանորդ՝ գերապատիւ Գրիգոր եպիսկոպոս Գառնակերեանցն, յայտարարութեամբ դիմեց Սինոդին և ուսումնարանական կառավարութեան մասին հրահանգութիւն խնդրեց, Սինոդն՝ նոյն իսկ Ձեր համաձայնութեամբ, միևնոյն հրահանգները տուաւ նորան, ինչ որ Ներսիսեան զըպրանոցի հոգաբարձութեան յայտարարութեան իբրև հետևանք տուած է այլ առաջնորդներին: Կարծեմ թէ աստուածանալու քաղցրաճաշակ պտուղը յետոյ առաջարկուեցաւ Ձեզ, և այն Ներսիսեան զըպրանոցից արձակուած երկու ուսուցիչների հօրափառ պաշտպանների կողմից, իսկ թէ ինչ վաստակ կարգիւնաւորէ ապագայն այսպիսի ընթացքից՝ դժուարին չ'է գուշակելը: Դժուարին չ'է գուշա-

կելը՝ որովհետև 1836 թուականին տրուած բարձրագոյն կանոնադրութեան քանի մի կենսական յօդուածներն՝ ինչպէս պրօկուբօրի հայազգի լինելը, զըպրոցների կառավարութեան ձևը, և այլն, փոխարկուել են և շուտ շուտ փոփոխուում են, մանաւանդ վարժարանների մասին տրուած հրահանգները: Սակայն Տեղակալութեան մասին անկատար յօդուածը տակաւին յօդուած մեզ չ'է փոխուած, թէպէտև խնդրուած է նախորդ կաթողիկոսների թղթով: Ուրեմն, մի խորին խորհուրդ ունի Սինոդական մի սոսկ անգամի օրերի մէկում ձևանալ «կաթողիկոսական Տեղապան» կամ ըստ Մշակի «ժամանակաւոր կաթողիկոս», և ապագայ ընտրութեանց եղանակն պատրաստել, ինչպէս Դուք ցանկացաք: Շատ փոքրն ասելով՝ այս նախապաշարաստութիւն է մի անհատի յօժարութիւնից կախուած տեսնել Հայաստանեայց եկեղեցւոյ նուիրապետի ընտրութիւնն: Կարծեմ Ձեր սրբազնութիւնն Բաբամեանց Մկրտիչ Արք եպիսկոպոսի, Մեսրոպ եպիսկոպոս Սմբատեանցի և Յովակիմ եպիսկոպոս Տէր-Գրիգորեանցի հետ գոյնպիսի հեռանկատ խորհրդով Մակար կաթողիկոսի տեղապահութեան ժամանակ յայտարարութիւն տուած էք Սինոդին՝ որով տեղակալի նոյն ատենի շրջանակէն դուրս գործողութիւնքն ապօրինի համարած էք և Հայրապետական իրաւանց միջամտութիւն. մինչև անգամ յառաջելով Ձեր ջանից մէջ՝ կորցած էք Բաբամեանց Արք եպիսկոպոսի եկեղեցական գործն՝ որպէս ոչ վայելչական Սինոդի Առհնապետի Տեղակալին: Եթէ մոռացած էք Ձեր յայտարարութիւնն՝ ահա նորա օրի-

նակն, որպէս զի վեջահասու լինիք, թէև, Դուք, չորեքին եպիսկոպոսներդ, անհնազանդ էիք ժամանակի իշխանութեան—Տեղապահին, բայց անպատիժ մնացիք:

«Ի լուսաւորչական Հայոց Սինոդն Ս. Էջմիածնի
«Մանգամոց Դորին

«Յայտարարութիւն.

«Սրբազան Տեղապահ Ատենապետի Դորին յանցե-
«լումն աւուր հրաւիրելով առ ինքն զգերապատիւ Ան-
«դամ Սինոդի 'ի միջի այլոց բանից առաջարկեաց
«տնօրինել զինդիր ոռճկաց տեսչի ճեմարանի և չո-
«րից և եթ վարժապետաց, որոց եռամեայ պայմանա-
«ժամն արդէն լրացեալ է, մեք պատշաճ վարկաբ յայ-
«տընել զայս մեր իրաւացի կարծիս թէ՛ նմին իսկ
«տեսչին հարկ է գրաւոր յայտարարութեամբ զիմել 'ի
«Սինոդն և պարզօրէն բացատրել զպէտս և զկարիս
«ճեմարանի, զթիւս ամենից ուսուցչաց, վերակա-
«ցուաց, զառարկայս դասաւանդութեանց, զքանակու-
«թիւնս դասուց յիւրաքանչիւրում եօթնեկի, զպա-
«րաւմունս և զպարտս իւրաքանչիւրոց, զքանակու-
«թիւն ստանալի ոռճկացն (զորս գանձարանն Ս. Էջ-
«միածնի ըստ նախկին կարգի անկարանայ այլ ևս
«լրացուցանել, մինչ զի առ 'ի չգոյէ օժանդակութեան
«ինչ յուստեքէ, հարկ եղև 'ի գլխադրամոց ճեմարանի
«հոգալ գանհրաժեշտ պէտս նորին, այն ինչ հնարա-
«ւոր էր զարդիս փոփոխութեամբ պայմանաց տեսչի
«և ուսուցչաց և այլովք նորանոր օգտաւէտ տնօրէնու-
«թեամբ թեթևացուցանել զծախս ճեմարանի): Սա-
«կայն սրբազան Տեղապահ հօրն՝ որպէս երևեցաւ 'ի
«նմին ժողովի, կամք էին միայն զիւրն ցուցանել

«գնախապատուութիւն իրաւանց վերաբերմամբ պահ-
«պանութեան ճեմարանի, ըստ զօրութեան շնորհեալ
«ինքեան կոնդակի 'ի հանգուցեալ Հայրապետէն, որ-
«պէս և խոստացաւ պահպանել զճեմարանն և ինքնին
«ղեկավարել իւրով յատուկ պատասխանատուութեամբ.
«Ընդ որ ուրախ եմք, զի հանգուցեալ Հայրապետն
«քաջ ճանաչելով զկարողութիւն Տեղապահ Հօրն,
«հաւատաց նմա կոնդակաւ զղեկավարութիւն ճեմա-
«րանի, զայս ծանեան նաև պատուարժան աշխարհա-
«կան պատգամաւորք ազգիս և դրուատեցին նմա
«գրաւորապէս (որոց թէև էին միմիայն իրաւունք
«ընտրել զկաթողիկոս) զոր սրբազան Հայրն կարևոր
«դատեալ՝ ետ ընթեռնուլ ի լուր ամենիցս:

«Ապա ուրեմն զհետ զայս առել թէ՛ որ կոնդա-
«կաւ Նորին Օծութեան համարի ունել ինքեան բա-
«ցառիկ եզակի իրաւունս պահպանութեան ճեմա-
«րանի առանց մասնակցութեան Սինոդական ամե-
«նից անգամոց, նմին և բարոյական պարտականու-
«թիւն է հետևել օրինակի երանեալ հիմնադրի նորին
«և անձնական հոգատարութեամբ հոգալ զնիւթական
«պէտս ճեմարանի:

«Ուստի 'ի զրիւլ Հայրապետական Աթոռոյս 'ի
«Հայրապետէն իւրմէ, յիրաւասութիւնս առ հասա-
«րակ ամենից Մանգամոց չգտանեմք բնաւին բացա-
«ռիկ առաւելութիւն ինչ քան հաւասար արտօնու-
«թիւնս ի տնօրինել և 'ի կարգաւորել զամենայն
«գործս Աթոռոյ ըստ զօրութեան տուեալ 'ի պետու-
«թենէ Սինոդիդ օրինաց (պօլօժենիյ) զի յայսմիկ
«իսկ 'ի սահմանի օրինաւորութեան է պաշտօն ան-

«դամութեան մերոյ, յուրում կամք հաստատապէս և
«համոզեալս եմք, զի ուր իցեն օրէնք, անդ և պարտի
«պահպանիլ օրինաւորութիւնն յամենայն պաշտօնական
«գործառնութիւնս, ուստի ամենայն գործ և անօրէ-
«նութիւն վերաբերեալ ձեմարանի Աթոռոյս հարկ է
«լինել զիտութեամբ, խորհրդով և համաձայնութեամբ
«Անդամոցս Սինօղի, և որ ինչ արտաքոյ է 'ի Սինօ-
«դական խորհրդարանէ, ոչ ճանաչեմք»:

«Անդամք Սինօղի՝ Մկրտիչ Արք եպիսկոպոս
«Մեսրոպը եպիսկոպոս
«Յովակիմ եպիսկոպոս
«Երեմիա եպիսկոպոս

«Ի 11 յունիսի 1884 ամի

«Ի Ս. Էջմիածին»:

Պ.

Փետրվարի բաժին Արարատն առաւել ճոխ է
ազգային տեսութեամբ և պաշտօնական քաղաքա-
ներով: Տաճկաստանի և Ռուսաստանի ազգային հրա-
տարակութիւններն՝ որոնք թուլութիւն են ունեցած
ենթարկուիլ թերեւ իմ ըմբոստական անհնազանդու-
թեան և դատելու եղանակին, միանգամայն արժա-
նացած են անաթեմայի: Իսկ իմ «կատաղութիւն և
անզուսպ կիրքն՝ որ ամէն պատշաճից կանոն և հա-
սարակ վայելչականութեան սահման ոտնատակ են
տուած», ամենեցուն ուղադրութեան և զարմանքին է
յանձնուած. ինքս էլ՝ տարակոյս չ'կայ, ամենայն
արդարութեամբ և իրաւամբ արժանացած եմ արտօրի

և ոստիկանական հսկողութեան: Այստեղ՝ ներեցէք,
փակագծի մէջ մի քանի խօսք դարձեալ ասել ներկայ
Տեղակալութեան՝ պալատէնիայից տրուած բոլոր
կարծեցեալ արտօնութեամբ հանդերձ, իմ ճանաչ-
մամբս ունեցած արժանեաց մասին, և ապա անցնել
բուն խնդիրներին՝ որոնք Արարատի սոյն համարի
զարդարուն պատկերն են կազմում:

Արժանապատիւ Մակար վարդապետ Բարխու-
դարեանի նո բառն ամսագրի խմբագրութեան և
Ձեր գերապատուութեան դիւր չ'գալէն յետոյ՝ իբրեւ
կեղծ, սուտ, շինծու բառերին արտայայտիչ, ինձ
ևս հաւանելի չ'է: Թերեւ տառափոխութիւն եղած
լինի, փոխանակ ծ տառի ն գրուած, ըստ որում
ծ ու ծ ու բառի արմատն է, ծ ուել, ծ ումել, ծ ու-
գատիկ և այլն: Հաճեցէք՝ յարգոյաբան խնդրեմ,
ընդունել «ծ ու Տեղակալ» մակդիրն. իսկ եթէ գորան
ևս յօժար չ'էք, որոնեցէք Դուք ինքնին և գտէք վայ-
ելուչ կոչումն: Ըստ իս Հայոց եկեղեցւոյ հոգուց
դուրս է այգալիսի Տեղապահութիւնն՝ շնորհուած լոկ
օրէնքով՝ որոյ պարգևոյն կարող է ապագայումն և
ինքնին անուանել ոչ միայն Տեղապահ, այլև կաթու-
ղիկոս: Ուստի մի կողմից շնորհակալ լինելու է Ձեզ,
որ յօժարել էք Արարատի միջոցաւ առաւել ընդհան-
րացնել նոյն իմ կարծիքն՝ բազմաթիւ ընթերցողների
առաջ տարածանելով: Արդեօք՝ «պատշաճից տար-
րական կանոններն» իրաւունք տալիս են իւրաքան-
չիւր ննջեցեալի յուղարկաւորութիւն պատուող այ-
ցելուներին պահանջել ժառանգներից նոցա հօր զկնի
մահուան թողած կարողութիւնք և փոխնորդներ

իրենց ներկայութեան բանալ, որպէս զի յագեցնեն իւրեանց հետաքրքրութիւնն: Կամ թէ՛ պետական կառավարութիւնն Հայոց Հայրապետանոցն դաւադրութեան վայր էր կարծում, որ անշուշտ առանձին պատգամաւորի ներկայութեան ցուցակագրութիւնն նոքանում գտնուած պաշտօնական թղթերը: Եթէ մեր Քահանայապետներն՝ երբ և իցէ, ազգային դաւադրութեան գլուխ են անցել իրենց օրինաւոր քաղաքական իշխողի դէմ կամ յելուզակ բռնաւորի, այդ միշտ քրիստոնեայ պետութեան և վերջերս Ռուսաց՝ օգտին է եղել, ինչպէս լիովին կապացուցանեն էջմիածնի, Սսի, Աղթամարի և Աղուանից Հայրապետների պատմութիւնք: Ես չեմ կարծում՝ որ եկեղեցւոյ Հովուապետի վստահութիւնն վայելած և նորա կոնդակով Տեղապահութեան կոչուած մի եպիսկոպոս այնքան բացսիրտ հրաւէր կարդար ազգային պատգամաւորաց, գաւառապետի, Կառավարչապետի ներկայացուցչի և այլոց ընթերակայ գտնուիլ վեհարանական կայից ցուցակագրութեանն և ուրոյն ուրոյն վարկումներ ունենալ: Ահա թէ՛ «ԾՈ Տեղակար» կոչումն սրբան յարմարում է Ձեր սրբազնութեան: Լսուած բան է արդեօք ուրեիցէ՝ որ մի վանականի կամ վանահօր մահուանէն յետոյ, որեիցէ ազգի մէջ բացի միաբանական եղբայութեան և վանուց յատկացրած վարչութիւնն՝ որպիսի և իցէ կարգադրութիւնն առնեն հանգուցելոյ կայից համար՝ որոնք վանուց են պատկանում, օտար տեսչութիւնք և քաղաքական իշխանութեան ներկայացուցիչներ: Այսպիսի պարականոնութիւնք միայն և եթ անիշխանական և անգլուխ տեղե-

րում կարող են յայտնուիլ և ոչ այլ ուրեք, ուր կարգ և կանոն կայ:

Հրագրներից քաղուածօրէն յառաջ բերուած հակասական մտքերի համար խօսելու և պնդելու ոչինչ կարեւորութիւն չունիմ: Հասարակաց դատաստանի առաջին է անցեալը, ինչպէս կ'օժտարին՝ թող այնպէս դատեն: Միայն անդատապարտ խղճով և սրտագէտ Աստուծոյ երկիւղով պէտքէ վկայեմ. նախորդ 1884 և 1885 թուականների կաթողիկոսական ընտրութեանց ժամանակ բնաւին և բնաւին հակառակ չեմ եղած Տաճկաստանցի Հայոց եպիսկոպոսաց թէկնածութեանը՝ ինչպէս Արարատը ճգնում է ապացուցանել թուրքիոյ հայ լրագրաց վկայութեամբ. այլ տրժգոնութիւն յայտնած եմ ընտրողական եղանակին՝ որ Պօլիս եղած է և ոչ ընդհանուր վիճակների պատգամաւորութեամբ սուրբ էջմիածնի տաճարում՝ ըստ վաղնջական սովորութեան, որ պատմութեամբ նուիրագործուած է: Եւ այս միաբանասէր հոգւոյ և եկեղեցական սահմանադրութեան անխախտ պահպանութեամբ այնքան նախանձաւոր և եռանդուն հանդիսացած եմ, որ 1885 թուականի Հայրապետական ընտրութեան վեհարանում խմբուած նախապատրաստական ժողովում բարձրաբառաբառ՝ ի լուր համօրէն աշխարհական և եկեղեցական պատգամաւորաց, աղաղակում էի. «Ռուսաստանի և Տաճկաստանի ազգայնոցս միութիւնը պէտքէ լինի արդեամբ և ոչ սոսկ բանիւ: Ի՞նչ խորհուրդ ունի Կոստանդնուպօլսոյ մերազգեաց ժողովի եռանուն ցանկ ուղարկելն և պնդութեամբ պահանջելն՝ որ իւրաքանչիւր եպիսկոպոս իւր

ստացած քուէով մայր՝ Աթոռումս կայանալիք ընտրողական համագումարում թէկնածու համարուած լինի: Եւ այս այն ժամանակ՝ երբ համագալին էջմիածնի անցեալ տարուայ ընդհանուր ժողովի երկրորդ ընտրեալ՝ Տէր-Մելքիսեղեկ արք եպիսկոպոսն կենդանի ասպարիզումն կանգուն կայ, այլ ոք եպիսկոպոս նորանից նախագաս համակարգել: Ուրեմն, այս կը նշանակէ՝ որ այստեղի կայանալիք գումարումն միայն լոկ ձեականութիւն ունի և հարկադրուած է Պօլսոյ ժողովի որոշումն գործադրել: Միութիւն է ցանկանում ազգն, միութեան նախանձաւոր էք և Դուք՝ նորա եկեղեցական և աշխարհական պատգամաւորներդ, ծն ուրեմն սուրբ պահպանենք մեր նախնեաց նուիրական աւանդն. ոչ մի տեղ, ոչ մի քաղաք, ոչ մի անկիւն Հայոց Դիտապետի ընտրողական համագումարի վայր չ'գաւանենք, կենդրոն չ'խոստովանենք՝ բացի սուրբ Լուսաւորչի աթոռն. բացի Աստուծոյ Միածին Որդւոյ իջման խնկելի դաբիրայն, բացի Նոյ նահապետի հաշտութեան սեղանատեղին: Եւ եթէ ինձ նման օր յառաջ, ժամ յառաջ կ'տագնապիք, կըփափագէք արդիւնացած, կատարուած տեսնել այդ փաղաղարենի բաղձացած միութեան սուրբ ուխտ՝ թողէք մի կողմ ընտրելի եպիսկոպոսաց անուանական ցուցակ և ցանկ, մատնացոյց եղէք Ստոյ և Աղթամարի կաթողիկոսներէն միոյն վերայ. հրաւիրենք նորան. գայ, բազմի յաթոռ գերերջանիկ Պարթևին, որպէս զի նորա այժմեան հակաթոռ Սիսն կամ Աղթամարն դադարի այլ ևս Հայրապետ ունենալէն: Նորա մահուանից յետոյ՝ ածել, բերել միւս կենդանի մնա-

ցած Հովուապետ՝ դարձեալ նոյն պայմանաւ. և այսպէս մի հոգւոյ պնդութեամբ ճարտարապետ լինիլ եկեղեցւոյ բարոյական շինութեանն. 'ի սուրբ միաւորութիւն գումարել նոյնարիւն ժողովուրդ ուր ուր էք և պանդխտին՝ որով փրկել նորան դարուս լուսաւոր ազգաց իրաւացի մեղադրութեան դատաստանի նշաւակ լինելէն՝ իւր հրէշանմանութեամբն, ըստ որում երեք գլուխ ունի, և 'ի կատարեալ առաջին կերպարանս վերածել: Այսպիսի որոշմամբ երկնաւոր Սիօնն՝ երկրաւոր Երուսաղէմի որդւոց առաջին և վերջին ապաւինավայր ապաստանն, կ'բերկրի, կ'մխիթարի և մեր սրբազան նախալուսաւորիչ Թադէոս և Բարդուղիմէոս առաքեալ Քահանայապետների աթոռն իրաւամբ իւր սգոյ և լիկանաց տխուր հանդերձ և քօղ կմերկանայ և հարսնօրէն 'ի նորոյ կաճնազարդուի: Ապա թէ ոչ՝ միութեան պատրուակով Տաճկաստանցի եղբարց առանձին ընտրական ժողով ունենալուն իրաւունք տալը կարող է ապագայում նոյնպիսի հանգամանք յառաջ բերել Պարսկաստանի-Հնդկաստանի և այլ պետութեանց ենթադրուած ազգայնոց մէջ, և այս՝ փոխանակ միութեան, բաժանումն կ'լինի. և մայր Աթոռիս ժողովն իւր միջազգային նշանակութիւնը կկորցնի: Եթէ Հայրապետաց ընտրութեան ժողովներն անուանուում են մեղանում ազգային եկեղեցական գումարումներ և պատկանում են եկեղեցական պատմութեան՝ պէտքէ համարուին նոքա սրբագումար և Հոգւոյն Աստուծոյ առաջնորդութեամբ ներգործողք. պէտքէ նոցանում լուեն ամէն անձնական զիտումներ և միտումներ, պէտք է տեղի չ'ունենան բռնադատութիւնք»:

Ահա սորա են եղել իմ առարկութիւնք վաղանցեալ ընտրութեանց ժամանակ և սոյն իսկ ուղղութեան այսօր ևս հետևող եմ և քարոզող՝ յուսարով որ վերջ ՚ի վերջոյ յաղթանակը էջմիածնի միարար և շինարար համագործակցութիւնն է լինելու: Այսուհետև դադար պէտքէ առնուն այլ և այլ քաղաքների նորագոյն, տարրորշ հրահանգներով կաթողիկոսական ընտրութիւնք. պէտքէ իշխէ և թագաւորէ ազգային հնաւանդ սովորութիւնն, որպէս զի կենդրոնն առաձիգ նշանակութիւն և զօրութիւն ստանայ: Գալով Տաճկաստանի եպիսկոպոսների ընտրելիութեան թէկնածութեան՝ պէտքէ ասեմ, դարձեալ վկայութեամբ Աստուծոյ և խղճիս ձայնին, թէ հոգելոյս Ներսէս սրբազան Պատրիարքի հոգեկան բարեմասնութիւններին ՚ի մօտոյ ծանօթ լինելով՝ 1872 թուին Ախալցխայ երկամասչափ հիւրասիրելով, անտարակոյս հաւատ ընծայած եմ նորա չորս անգամ հիւանդութեան պատճառով տուած զրաւոր հրաժարականների անկեղծութեանն, որքան և Հայկակի նման մերկիմաստակ ամբարիշտները պնդում էին թէ՝ «քաղաքագիտութիւն-պօլիտիկայ է Ներսիսի հրաժարականներն»: ուստի և ձեռնպահութեամբ ընտրողական քուէ չեմ տուած նորան: Վաղահաս սգառիթ մահն սուտ հանեց բանասերիւ քաղաքագիտութիւն ծախող Հայկակին և նմաններին՝ ճշմարիտ հոգևորականի և քրիստոնէի պատկեր ցոյց տալով ողբացեալ Ներսիսի հոգւոյ անարատութեան և վարուց ուղղութեան մէջ: Ամենապատիւ Խրիմեան սրբազան Մկրտիչ Արք եպիսկոպոսին ճանաչել եմ և խոստովանում եմ բազմար-

դիւն եկեղեցական, անձնանուէր հայրենասէր, առաքինագործ քրիստոնեայ, բայց իշխանական բարձրութեան վերայ՝ իւր տարապայման գործով, անյողողղկ կանգնելու անբաւական անձնաւորութիւն: Չնայելով որ Նորին սրբազնութիւնն անտարակոյս ազգի միահամուռ ձայնատուութեամբ այս անգամ կընտրուի Հայրապետ, դարձեալ իմ կարծիք նորա հոգեկան գերազանցութեանց և անձնական անձեռնհասութեանց համար չեմ թաղուցանում. միով բանիւ՝ ոչ թէ նա Քահանայապետական աթոռին անարժան որ է, այլ մեք անընդունակ ենք օգտուելու նորա բարեմասնութեամբ՝ ՚ի Հարն գործադրելով նորա անդրասահման զթութիւնն: Այսպիսի իմացուածով և լրագրական հրատարակութեան միջոցով յայտնած եմ համոզմունքս «Ճանապարհորդական տպաւորութիւնք և ընտրական գործողութիւնք» անուամբ: Ապագայ պատմութեան դատաստանից՝ խօսածներին և գրածներին մասին, չեմ ակնածում, անտարակոյս գիտեմ՝ այն առաւել շրջատես և արդարակշիռ պէտքէ լինի՝ քան Դուք և Արարատ ամսագիրն հանդերձ խորհրդակցօք:

Երջանկայիշատակ Գէորգ կաթողիկոսի ինձ հետ անդրապայման խստութեամբ վարման մասին ևս ասելիք չունիմ, ըստ որում յառաջ բերուած իմ երկու յայտարարութիւնք և Սինօդի օրագիրը բաւական են խնդրի վերայ լոյս ձգելու: Նոցա մէջ յայտնի երևում է՝ որ Վեհափառ Հայրապետն ամբաստանուած քահանայից ա) ներում է, բ) քննական գործողութեանց դադար է տալիս և գ) վերստին նոցա թողնում է հոգևոր կառավարութեան անդամութեան

պաշտօնի մէջ: Իսկ ինձ ա) արձակում է փոխանորդական պաշտօնից, բ) կարճում է ռոճիկս և գ) իրեն տեսած չլինելուս առթիւ արգելում է եկեղեցի գնալ. այն ինչ ես իւր բարեհաճութեամբ և թոյլտուութեամբ սուրբ Յարութեան օրը ներկայացած եմ եղել: Իմ թախանձագին խնդիրս էր՝ յանցաւոր համարուած տէրտէրներին երրակի շնորհ եղած ժամանակ, ինձ միայն կրկնակի պատժով վարձատրել և ոչ երրորդովն քրիստոնէական զգացմունքս վիրաւորել՝ Աստուծոյ անուան փառատրութիւնն իշխանական հրամանի տակ առնելով ինձ տաճար մտնելն արգելել: Ձեզաւ ինձ այդ զիջումն և շնորհ, կրեցի պատիժն, տարազըրուեցայ: Զղջացի, գրաւորաբար թողութիւն խնդրեցի և ընկալայ ներողութիւն ու պաշտօնավարութեան իրաւունք՝ որոց մասին Արարատ ամսագրում հրատարակուած է իւր ժամանակին: Դորանք յայտնի էին Ձեր սրբազնութեան, ուստի և բնաւին անտեղի վերստին յիշատակութեան: Բաւական են հասկացողների ուշադրութիւնն և համակրութիւնն դէպի ինձ ձգել և այն ժամանակի լրագրական հրատարակութիւններն՝ որոնք հետաքրքիրներին ծանօթ են, թէ ի՞նչ պատճառով ինձ վերայ բարձրացան այնքան հալածանք և զրկողութիւնք: Բաւական են Ձեր սրբազնութեան և Արիստակէս եպիսկոպոս Սեղրակեանի առ իս ուղղած գրութիւնքը հանգուցեալ Գէորգ կաթողիկոսի կոնդակի վերաբերութեամբ թէ՛ դուք այն ժամանակ ի՞նչ հայեացք ունէիք իմ անհնազանդութեան մասին, թէ՛ և այժմս նաւու առաջատան յայլուստ փչող հողմերին բանալով՝ բերաննիդ փոխած

էք, որոյ համար ունիմ ընդարձակ գրուած «Առձեռն վարձատրութիւն» անունով՝ ուր կան իսկութեամբ յիշուած նամականիք: Այսուհետեւ իմ համառօտ ասելիքս են և պէտքէ լինին, նախ՝ ընդհանրապէս Յրեանի վիճակի բազմաթիւ քահանայացուների ձեռնադրութեան մասին՝ որով անարդար ակնարկներ են լինում հոգելոյս Հայրապետի յիշատակին, և երկրորդ՝ մասնաւորապէս ինձ վերադրուած Սինօդական անկանոն գործողութիւնների և կաթողիկոսական գոյքի գողութեան վերաբերեալ խուլ կասկածանքների և ակնարկութիւնների մասին:

Ե.

Անկանոն ձեռնադրութիւնների խնդիրը՝ սրբազան Հայր, մեր եկեղեցւոյ մէջ վաղուց նկատուած եպերելի թերութիւն է. և դորա համար ոչ միայն որոշ կանոններ կան, այլ և որոշ մեղաց տեսակ ու անուանադրութիւններ՝ որոնք ապօրինի ձեռադրութիւններից են յառաջանում: Թողնենք շատ հինը, նորագոյն ժամանակի համար ևս՝ այսինքն բարձրագոյն կարգադրութիւնն ստանալէն յետոյ, մեզանում անթիւ բամբասանքներ են եղած՝ թէ Յովհաննէս կաթողիկոսի օրով ձեռնադրութիւններ շատ եղան՝ քան թէ Եփրեմի, Մատթէոսի միջոցով աւելի՝ քան թէ Ներսիսի, Գէորգի ժամանակ առաւել՝ քան թէ Մատթէոսի, և ահա ասուում է պաշտօնական հրատարակութեամբ՝ թէ Մակարի անօրէնութեամբ աւելի եղած են՝ քան առաջները. բայց սրբան ուղիղ են այս հատարական եղած բամբասանք՝ որոշ յայտնի չէ:

Եւ շատ վաղուց, տպագրական խօսքի միջոցով, խրնդըրած էի սուրբ Էջմիածնի Սինոդից՝ որ բարեհաճէր իւր բացման յիսնամեկին մի լաւ յիշատակ նուիրել՝ հրատարակելով մի կանոնաւոր վիճակագրական տեղեկագիր և հաւաքածու իւր բոլոր՝ հրահանգութեան համար արձակուած հրովարտականքի օրինակներով, թէ 1836 թուականին ռոքան եկեղեցի, քանի՞ եկեղեցական, ինչքան ժողովուրդ, ռոքափ դպրոց և այլ աստուածահաճոյ հաստատութիւններ, ինչ վանքեր և այլն, և այլն, ստացաւ պահպանելու, տարեցտարի ինչ յաւելումով կամ նուազութեամբ կառավարեց դորանց, ինչ աւելացրաւ իւրաքանչիւր տասնամեկում և ռոքան յառաջ գնաց բարեկարգութիւնը մեր եկեղեցւոյ մէջ:

Այսպիսի հրատարակութիւնն ինքնին զուգակշիռ կ'լինէր ամէն մի Հայրապետի ինքնուրոյն և Սինոդի համաձայնութեամբ գործողութեանն: Եթէ ծանր համարուեց այդ դրական աշխատութիւնը՝ գոնէ միմիայն քահանաների ձեռնադրութեան մատենից քաղուած լինէր՝ (ըստ որում ամէն տարի որոշ արձանագրութեամբ են ձեռնադրուածներն անունները) մի ընդհանուր ցուցակ թէ՛ իւրաքանչիւր տարի ռոքան քահանայ է օրհնուել, ռոքան վաղձանուել և որոց ժամանակ: Այս տեղեկագիրը ձեռքի տակ ունեցողը՝ մտովի համեմատելով ժողովրդի տարեկան աճման որոշ տոկոս՝ կարող էր գէթ վեր 'ի վերոյ գաղափար կազմել անձնիւր Հօտապետի ջանքի մասին եկեղեցւոյ շինութեան և բարեկարգութեան վերաբերութեամբ. հոգևորականներն վիճակի բարւոքման համար

և այլն: Պաշտօնական հրատարակութեան համար այս եղանակն առաւել վայելչական էր և միակողմանի լինելու իրաւացի բամբասանքից ազատ, քան տրորնջին ու պախարակելը: Եթէ 'ի նկատի՝ ունենանք Սինոդի բացման հարկագիր հաւաստի պատմութիւնն և վիճակագրական տեղեկութիւնների անհրաժեշտ կարևորութիւնը՝ ցաւօք սրտի պէտքէ ասենք, որ իւր յատկացած նպատակին տակաւին չ'է հասած հոգևոր բարձրագոյն աստենի հաստատութիւնը և հասնելու էլ առանձին նախանձաւորութիւն չ'է ցոյց տալիս, ինչպէս շուտով փաստերով կտեսնէ իւրաքանչիւր հետաքրքիր ընթերցող:

Երևանի վիճակը իւր բազմամարդութեամբ՝ գրեթէ հինգհարիւր հազար հոգի, առաջին տեղն է բնունում Ռուսահայերի թեմերի կարգում: Իբրև կաթողիկոսական սեփական վիճակ՝ երջանկայիշատակ Գէորգ վեհափառ Հայրապետի մահուանից յետոյ 1882 թուից մինչև 1887-ի սկիզբները, քահանայի ձեռնադրութիւն չ'է տեսած, այլ արգելուած է եղել՝ ինչպէս սովորաբար ամէն Հովուապետի մահուանից յետոյ, իսկ եթէ եղել են՝ նոքա համարուել են խիստ կարիքի պատճառով բացառութիւն: Չորս տարի ձեռնադրութիւն չ'է եղած Հայրապետական ընտրութեան կրկնութեան առթիւ, չորս տարի ևս իմ փոխնորդութեան ժամանակ, ուրեմն ութ տարի միջոց ութսուն և չորս քահանայ երևանի մեծ վիճակի համար ոչ թէ շատ է, այլ անգամ քիչ. տարեկան տասն հոգի: Հարիւր երեք տիրացուների առաջարկութիւնն ոչ թէ չափազանց է, այլ երկու հարիւրն ևս չափա-

ւոր է՝ վիճակի վեց հարիւր եկեղեցիներ Նկատմամբ: Հետաքրքիր էր իմանալ՝ գերապատիւ Գառնակերեանց Գրիգոր սրբազան եպիսկոպոսն մի և կէս տարուայ մէջ քանի՞ քահանայացուի ձեռնադրութիւն է խնդրել: Այդ ևս կարող էր մի տեսակ չափ դառնալ ժողովրդի պահանջման արդարութեան և իմ տաքապայման գործողութեանը: Շատ լաւ յայտնի է սրբազան Սինօղին՝ որ բոլոր հարցաքննական թերթերը կազմուած են իմ ձեռքով. քննութիւններն եղած են անդամների ներկայութեամբ և վկայաբանութեամբ. շատ անգամ նոյն իսկ քահանայացուների ժողովրդոց, ազգականների և կողմնակի պատուաւոր անձինքների առաջ: Երբ անաչառ արդարութեամբ՝ իբրեւ հասարակութեան և հոգեւոր վարչութեան մէջ եղած միջնորդ իշխանութիւն, ես թեմական ատենի միջոցաւ առաջարկել եմ սրբազան Սինօղին քննական թերթերը, լուծումն ստացել և ձեռնադրել, ես եմ գայթակղելի՝ թէ հրամանատուն: Շատ լաւ յայտնի է նոյնպէս սրբազան Սինօղին՝ որ իմ վիճակի տիրացուների մեծ բաժինը ձեռնադրուած է սուրբ Էջմիածին գերապատիւ անդամներից, բացի գերապատիւ Ներսէս սրբազանէն, և այդ իմ մասնաւոր արտունջներով առ հանգուցեալ Հայրապետը թէ՝ «թող հրաման արձակող սրբազաններն էլ անարժանների վերայ ձեռք դնեն ինձ նման և մեղսակից լինին նոցա տալիք գայթակղութիւններին»: Դուք ինքներդ ասացէք, վիճակային ատեանն՝ որոյ նախագահն էի համարուում, կարող էր խնդրատու ժողովրդի աղերսագրերին ընթացք չտալ և սակաւ է՝ պատահել՝ որ կոնսիստորիայի գէմ բողո-

քել են Սինօղին տիրացուների գործերին ուշադրութիւն չ'դարձնելու համար և վերջինս հրամայել է առաջարկել, կամ ուղղակի ինքն է՝ խնդիրն ընդունելով գործ շարունակել: Ուրեմն, Դաւալու գիւղի Արսէն Տէր-Իսահակեանցի ընդունակութեան միջակ թուանշաններով և կցորդուած «անուս» որոտախօս բառերով վկայականի գնահատութիւնն և նորա ձեռնադրութեան կոչուիլն ի՞նձ կ'կարմրացնեն հասարակաց դատաստանի առաջ՝ թէ Սինօղին՝ որոյ նախանգամ լինելու պատիւն ունէիք:

Երբ վերեւ գրուածները յայտնի են՝ այն ևս ծածուկ չ'է սրբազան անդամներից՝ որ ես գրաւոր գանդատ տուած եմ վեհափառ կաթողիկոսին առանց իմ առաջարկութեան տիրացու ձեռնադրելու և անընդունակներին կարգ տալու հրամաններ ստանալու մասին: Այն ևս ծածուկ չ'է սրբազան անդամներից և առհասարակ ժողովրդից՝ որ իմ Երևան լինելուց յառաջ 30, 40, 50, 60 տուն ծուխ ունեցող գիւղերն ունեցել են երկու, մինչև անգամ երեք քահանայ: Եթէ Բէկշղաղու գիւղի համար՝ որ 150 տուն է, երեք քահանայ ունենալէն յետոյ Կոնսիստորիայն ինձնով հանդերձ յանցաւոր է համարուում չորրորդի համար առաջարկութիւն անելովն, հապա ի՞նչպէս Բճնի գիւղն 50 տուն լինելով՝ մի նորընծայ քահանայ ունենալով՝ երկրորդն ևս ձեռնադրուեց, իբրեւ իւր դառամեալ հօրն օգնական, և այսպիսով միաժամանակ այնտեղ գտնուեցին երեք քահանայք. սոյն հաշուով Բէկշղաղուն պէտքէ ունենաւ ինն քահանայ: Ում ջանքերին է պարտական Բճնի գիւղի վեր-

ջին տիրացուի օրհնութիւնն, իմ թէ Ձեր սրբազ-
նութեան, երբ առանձին իմն աշխատութեամբ յար-
գելով միջնորդների ընտանութիւնն, յաջողեցնել կա-
րացիք: Եւ դեռ վստահութիւն ունիք Արարատի
ազգային բաժնի՝ ճարտար խմբագրողից՝ հոգելոյս Հայ-
րապետի դամբարանի ներկայութեամբ և իմ աքսորա-
կան բացակայութեամբ, գովասանական ակնարկու-
թեանց խոսնկ ընդունիլ: Վեհափառի յանձնարարու-
թեամբ Վաղարշապատի երկու ընծայացուներին ժո-
ղովրդեան առաջաւորների և սրբազան անդամների
ներկայութեամբ իմ հարցաքննութիւն անելուց յետոյ՝
երբ հրաման եղաւ ընդունակին ձեռնադրել և ան-
ընդունակին թողնել, ես վեղարս վերցրած միջնորդեցի
սրբազնագոյն Կաթողիկոսին և վերջինի համար ձեռ-
նադրութեան հրաման ձեռք բերի՝ թէ Դուք, որ այսօր
Հայաստանեայց եկեղեցւոյ համար նոր ոմն խրա-
մակարկատ, բարենախանձ եղբայր եք ձեռնում: Ո՞վ
կարող է տարակուսել թէ՝ Արարատից ակնարկուած
և այլ շատ գեղծմունքներ նոյն իսկ Ձեր թախանձա-
ղին աղերսարկութիւնների արդիւնքն չ'են առ
գորովագութ Հայրապետն, որոյ առ Աստուած վերա-
փոխութենէն յետոյ՝ յանցանք են համարուում նորան:
Ասացէք խնդրեմ, Երեմիա եպիսկոպոս, քահանայա-
ցուների արժանաւորութիւն գնահատելու մէջ Դուք
առաւել հմուտ, բարեխիղճ և խստապահանջ եք՝ թէ
առաջի Աստուծոյ և ազգին համարատուութեան
պարտիք ստանձնող Մակար Հովնապետն՝ որոյ շնոր-
հաց Ձեր արժանեաց հետ համեմատելն արեւելից արեւ-
մտեան հետ ունեցած հեռաւորութեանն կ'հաւասարի

ամէն ժամանակակիցների անբռնադատ վկայութեամբ:
Դարձեալ ասացէք խնդրեմ՝ ձեռնադրութեան շնորհ
բաշխելու ժամանակ իմ սակարկութիւններն և որոշ
քանակութեամբ ընծայացուից դրամ պահանջելն է
յայտնի ամբողջ Երեանի նահանգին, էջմիածնի միա-
բանութեան և շատ հեռաւորներին՝ թէ Ձեր: Մարդ-
կային ամօթոյ զգացմունք չ'են թոյլ տալիս մեզ
առաւել ընդարձակուելու:

Եթէ անսահման ձեռնադրութիւնների համար
անբաւական է Սինօդն, անբաւական է և Ձեր սրբազ-
նութիւնն ու ինձ հոգելոյս Հայրապետի հետ հրա-
պարակ է քարշում պաշտօնական հրատարակութեամբ,
որպէս զի հայագի հասարակութեան արդարացի ցա-
սումն քարընկեց լինի մեր յիշատակին, կոչման և
մարդկային արժանաւորութեան, Դուք՝ Սինօդ և Տե-
ղապահ, անմեղ էք ձեռնադրութեանց գործում՝ որ-
պէս ընծայացուների ընդունակութեան, նոյն և թու-
ոյն չափաւորութեան վերաբերմամբ: Եթէ արդար էք,
շատ վաղուց Երեանի նահանգապետների բաղմաթիւ
գրագրութիւնք գտնուում են Սինօդի ատենումն, որով
առաջարկում են մէկ ընդհանուր կարգ-շտատ սահ-
մանել հոգեւորականների համար իւրաքանչիւր քաղա-
քի և գիւղի եկեղեցիների նկատմամբ, որպէս զի և
քաղաքական վարչութիւնն ըստ այնմ հարկատուների
արձակումն անօրինէ. ինչո՞ւ միանգամ ընդ միշտ այս
գայթակղութիւնը չ'է վերանում: Եթէ կաթողիկոսն
էր պատճառ, այժմ նա չ'կայ, ինչու չ'էք հրատա-
րակում նոյն իսկ Արարատի միջոցաւ՝ թէ այս ինչ
քաղաք կամ գիւղ այսքան եկեղեցականից աւելի չ'ը-

պէտքէ ունենայ, թող այլ ևս ժողովուրդն 'ի զուր
խնդրարկութիւնք չ'առնէ: Գէորգ կաթողիկոսի օրե-
րով սահմանուած կարգը պահպանուեց ուղղութեամբ:
Իսկ թէ Սինօդ և Տեղապահդ ունիք Ձեր բաժին յան-
ցանքը ձեռնադրութեանց գործում, ինչո՞ւ էք ուրեմն
ինձ վերայ միայն մատնացոյց լինում, և այն այն-
պիսի ժամանակ, երբ առաւել քան երբէք ակնկա-
լութիւն ունիմ հասարակաց հայոց և հոգեւոր վարչու-
թեան կարեկից վերաբերման: «Անմեղն 'ի ձէնջ նախ
նա ընկեսցէ քար 'ի վերայ դորա»: Ակամայ կամքով
դնում եմ այստեղ Ձեր գերապատուութեան տաճն
հատ ինքնաձեռագիր նամակների օրինակներն Խորէն և
Աղաջանեանց քահանաների անուամբ՝ որոց վաւերա-
ցուցած օրինակներն գտնուում են մօտս՝ հանդերձ
այլ շատ նամակներով և պարոն Մատթէոս Տէր-
Պօղոսեանցի խոստմնագրովն քահանայոցուի առաջար-
կութեանց մասին, դոքա կարող են նմուշ լինիլ
Ձեր խօսքերի և վարուց համաձայնութեանն: Ահա
նորանք.—

«Արժանապատիւ Խորէն աւագ քահանայի.

«Արժանապատուութեանդ գրած նամակը ստացայ և նո-
րա մէջ յիշածդ տիրացուների ձեռնադրութեան հրամանը
հանելով ուղարկեցի Ձեր նամակաբեր մարդոց ձեռամբ, իսկ
«մնացեալ տիրացուների հրամանները հետզհետէ կ'ստանաք»:
«Ձեզ բարեացակամ Երեմիա եպիսկոպոս»:

«'ի 29-ն յունիսի 1879 ամի

«'ի Ս. Էջմիածին»:

«Արժանապատիւ Խորէն աւագ քահանայի

«ողջոյն.

«Ձեր գրած երկու նամակները ևս ստացայ, թէ փոշ-
«տայիւ ուղարկածն և թէ մարդով: Առաջարկած տիրացու-
«ների հրամանները պատրաստուելով ուղարկուում է ընդ
«ձեռն նամակաբերիդ. ողորմութեամբ Ամենակալին եմ առողջ
«և աղօթարար կենացդ առ Տէր»:

«Երեմիա եպիսկոպոս»:

«Յուլիս 20 1879 թ. Էջմիածին»:

«Տէր Խորէն Արժանապատիւ աւագ քահանայ

«ողջոյն.

«Գրութիւնդ ստացայ ուղարկածդ անձանց ձեռամբ,
«փութացայ կատարել փափագածդ, ձեռնադրել հրամայելով
«յիշատակեալ տիրացուին, սակայն առժամանակ մի պի-
«տոյ է Ձեզ անվրդով սրտիւ սպասել, քանզի տիրացուն,
«որոյ ազագաւ գրած էր նամակդ՝ տակաւին արքունի հար-
«կաց ներքոյ է և այսօր իսկ 'ի պատիւ Ձեր պատրաստել
«հրամայեցի նորա արձակման օրագրութիւնը, որը կարի
«փութով կ'ջանամ ուղարկել, ուր հարկաւորն է, և երբ ար-
«ձակման հրամանը ստացուի, Ձեր կամեցածը կատարելու
«այլ ևս դժուարութիւն կարող չէ լինել:

«Տեղս չգտնուելու համար գրում եմ Ձեզ ուղարկել
«հաճեցէք քանի մի զոյգ ճորապ»:

«Ձեզ բարեացակամ Երեմիա եպիսկոպոս»:

«1879 թիւ, 21-ն սեպտ.

«'ի ս. Էջմիածին»:

«Արժանապատիւ Խորէն քահանայի

«ողջոյն».

«Արժանապատուութեանդ յիս ուղարկած նամակը «ստանալով սրտի ուրախութեամբ ստացայ, որի համար «կյայտնեմ շնորհակալութեանս հաւաստիքը երկտող գրու- «թեամբ նամակիս, ընդ որս և վերաբերութեամբ նամակաւդ «յիշած տիրացուների, որոց համար շտապել պէտք է, ընդ «ողջունիւդ ընկալ ողջոյնս»:

«Աղօթարար Երեմիա եպիսկոպոս»:

«յ30-ն սեպ. 1879 թ.

«'ի յէջմիածին»:

«Արժանապատիւ Խորէն աւագ քահանայ

«բարեկամ մեր».

«Այն յայտնի է մեզ եթէ Դուք որքան պատուով և «յարգանօք կվերաբերուէք մեր զէպի Զեզ ունեցած անկեղծ «բարեկամութեանը, իսկապէս գիտեմք, զի մեր առաջար- «կութիւն և խօսք ընդունելութիւն կգտնեն Զեզ մօտ, ուստի «զոյն համոզմամբ ևս և Գեր. Գրիգոր եպիսկոպոս սոյն նա- «մակարեւր Յարութիւնի *) և Խեչօյի համար կառաջարկեմք «Արժանապատուութեանդ, զի յանձնառու լինելով քահա- «նայ դառնալու գործերի մէջ, որքան հնարաւոր է աշխա- «տէք կամ իրանց գիւղի վրայ և կամ իւրեանց գիւղի մեր- «ձաւոր գիւղերի վրայ, քանզի մեք նայելով Սինօղում գորա «գործերին, յետ մնացած է, ուստի մեք երկուսս ևս կյայտ-

*) «Հէնց այդ Յարութիւնն էր, որ ինձ խաբեց, թէ Զեզ և Գրի- «գոր եպիսկոպոսին տուած է 400, և յետոյ էլ Զեզ էր խաբել թէ իբր «500 ռուբլի ինձ է տուել Զեր անունով, որին հանգուցեալ Գրիգոր «եպիսկոպոսը դուրս էր արել, թէ «քո խօսքին չեմ հաւատում»:

«նեմք արժանապատուութեանդ սրտացաւութեամբ օգնել «դորան, հարկաւ Դուք հոգ կ'տանէք և ապա ըստ այնմ «կպատասխանէք. մեք երկուսս ևս ողջ եմք Աստուծոյ Մեծի «կարողութեամբ, որ և նոյն կցանկամբ Զեզ և Զերոց»:

«Աղօթարար Երեմիա եպիսկոպոս»:

«29 դեկտեմբերի, 1879 թ. յէջմիածին»:

«Արժանապատիւ Հայր Խորէն

«Պատուական եղբայր».

«Ախլքալակու գաւառի Սատսխայ գիւղացի Ստեփան- «նոս քահանայ Տէր-Ղազարեան Տէր-Սաղաորեանցն եկաւ «էջմիածին իւր որդւոյ ձեռնադրելոյ համար իւր ծերու- «թեան պատճառաւ և արդարեւ մենք ևս աչքով տեսանք «նորա խորին ծերութիւնը, որ անկարող կլինի և է հովուել «առանց օգնականի, իրեն հաւատացեալ ժողովուրդը, ուստի «գրելով եղբայրութեանդ կ'խնդրեմ, որ նորա որդու գոր- «ծերը, որքան կարելի է շուտով ուղարկէք Սինօգին»:

«Յուսալով որ Դուք արդարեւ չէք զլանալ կատարել «այս իմ խնդիրն և շուտով կուղարկէք գործերը,

«Մնամ վասն Զեր բարեմաղթու

«Երեմիա եպիսկոպոս»:

«'ի 12-ն մայիսի 1881 թ.

«ի Ս. էջմիածին»:

1. Ծանօթութիւն արտագրողի:

«Հանգուցեալ Գրիգոր եպիսկոպոսին ուղղած ինքնա- «ձեռագիր, որ նորա (Խորէն քահանայի) նամակի մէջ էր «ծրարած»:

«Գերապատիւ Տէր.

«Մանասեանցի մասին այդպէս եղաւ, իսկ տիրացու
«Յարութիւնի ձեռնադրութեան մասին, դարձեալ ոչինչ չըս-
«տացայ, որի հայրն մեծ մեծ խոստումներ էր անում Ձեր
«սրբազնութեան միջնորդութեամբ ոչ ապաքէն ես էլ ու-
«րիշներին եւ խոստացել մինչև գործին կատարումն եւ
«տուել. թող իրանց խոստումներ կատարեն լիովին:

2. Ծանօթութիւն արտագրողի:

«Հանգուցեալ Մամբրէ վարդապետ (յետոյ եպիսկոպոս)
«ի միջի այլոց գրում է (նոյն Խորէն քայանային) «Էջմի-
««ածին գրած նամակիս պատասխանը երկու օր առաջ
««ստացայ: Ձեր վերաբերութեամբ նա (Երեմիա եպիսկոպոսը)
««գրում է, որ Դուք իրեն 1000 բուրլի էք խոստացած,
««եթէ Դուք Ձեր խոստումը կ'կատարէք՝ նա (Երեմիա եպիս-
««կոպոսը) պատրաստ է»»:...

«Արժանապատիւ Հայր Տէր Սարգիս.

«Ձեր Դեկտեմբերի 25-ին գրած նամակն ստացայ, եւ
«ուրախութեամբ պատրաստ եմ կատարել Ձեր խնդիրը
«Արարհամ Տէր Արարհամեանցի գործի վերաբերմամբ, մի-
«այն այստեղ բոլոր գործավարներին յայտնի է, թէ դուրս
«գործի համար մինչև այժմ հրքան փողեր է մտնել, իսկ
«գործը իւր գրութիւնից շարժված անգամ չէ, ուստի կ'ըն-
«դրեն յայտնել ինձ թէ՛ եթէ ես աշխատեմ և այդ գործա-
«տիրոջ իւր նպատակին հասցնեմ, արդեօք մի նիւթ կ'լինի՞
«մէջ տեղ, որով կարողանամ և ես շահել իմ գործակցաց
«սիրտը, այսքանս շուտով յայտնեցէք:

«Միւրոյ ողջոյնս հանդերձ օրհնութեամբ մատուցէք
«Ձերայնոց. շնորհաւոր նոր տարի»:

«Ձեր Երեմիա եպիսկոպոս»:

«ի 5 Յունվարի 1881 ամի ի Ս. Էջմիածին»:

«Ձերդ Արժանապատուութիւն

«Հայր Տէր Սարգիս.

«Վիճակիդ քահանայացուաց գործերը վերջացաւ, միայն
«հրամանները յետաձգել իմ տալիս, որպէս զի գուցէ աջո-
«ղացնեմ և Ձեր փեսայի հրամանը նոցա հետ միասին ու-
«ղարկեմ:

«Ճոճկան գիւղացի տիրացու Աւետիք Վարդումեանցը
«իւր գործի համար խոստացել է երկու հարիւր բուրլի, և
«գործը իմ աշխատութեամբ արդէն վերջացաւ և շուտով
«հրամանը կ'ստանաք: Կ'խնդրեմ չյայտնէք հրամանի համար
«և աշխատէք նախապէս ստանաք երկու հարիւր բուր-
«լին, յետոյ յայտնէք գործի վերջաւորութեան մասին, և
«դրամները շուտով ուղարկէք ինձ, միայն թէ ամենայն կերպ
«աշխատեցէք առաջ փողերը ստանալ և յետոյ հրամանը
«ցոյց տալ:

«Մեծայոյս եմ Ձեզ վերայ, որ անպատճառ կ'կատա-
«րէք: Սպասումեմ «զույի» ստանալուն:

«Ողջոյն և օրհնութիւն կ'մատուցանէք իմ կողմից Ձեր-
«այնոց, մանաւանդ սիրելի Կարապետիդ»:

«Ձեր Երեմիա եպիսկոպոս»:

«Նամակս վերջացնելուց յետոյ՝ գնացի Մանկունուն խնդրեցի,
«որ օրագիրը Կաթողիկոսին ստորագրել տայ, բայց նա
«մերժեց, ուստի Դուք շտապեցէք մի նամակ գրել Մանկու-
«նուն, եւ ես կ'աշխատեմ»:

«յ31-ն Օգոստոսի 1881 ամի

«ի Ս. Էջմիածին»:

«Արժանապատիւ հայր Տէր Սարգիս»

«Նիկողայոս Խեչանեանցի պսակի գործի համար, որ
«գլուխ եկաւ Ձեր միջնորդութեամբ և իմ աշխատութեամբ»),
«կցանկայի ինձ յայտնի բաւական ստացած գումարիցդ ան-
«մասն չ'թողնէիք ինձ»:

«Ողջոյն Ձերայնոց և հարցանողաց»:

«Մնամ վասն Ձեր միշտ

«Աղօթարար երեմիա եպիսկոպոս»:

«Ի 22-ն մարտի 1882 ամի

«Ի Ս. Էջմիածին»:

«Ընդ իսկականացն համեմատ են

Սարգիս աւագ քահանայ «Աղաջանեանց»:

Բայց և այնպէս, եթէ ամէնքս չ'քմեղ լինինք՝
ի՞նչ տեղից ստանայինք ուսեալ քահանայացուներ յետ
ընկած գիւղերի համար. չէ՞ որ նոյն իսկ սրբազան
Սինօղն է տնօրինած իմ առ հոգելոյս Հայրապետն
յայտարարութեան համաձայն և հրամայած ընծայա-
րան բանալ և պատրաստել տալ տիրացուներին: Այդ
մասամբ եղել է իմ ժամանակ և պատահել է՝ որ մի
ընծայացու երկու տարուայ ժամանակ չորս անգամ
քննութիւն է տուած և ապա արժանացած առաջար-
կութեան: Իմ ոչ միայն երեանի վիճակն, այլ ուր և
գտնուած եմ, կառավարելու ջերմեռանդութիւնն և
սէրը, դպրոցների և եկեղեցիների, հոգեւորականների
և երեսփոխանների հաշիւներն և թեմական ատեան-
ների գործավարութիւնը բարեկարգելու տենչանքն

*) «Ծանօթ. Սուտ է. աշխատողն ինքն չէ եղեալ, բայց երկու հարիւր
«բուրլի իմ գիտութեամբ Մամբրէ վարդապետն իրան ուղարկեց, իսկ
«ես իբրեւ պատկազատար քահանայ ստացել եմ քսան և հինգ բուրլի,
«այն ևս ցանկանջ որ իրան ուղարկէի»:

այնքան մեծ են եղած, որ եթէ ուրիշ ոչ մի վկայա-
բանող չ'լինի՝ առաջի Աստուծոյ և մարդկան առանց
խղճահարութեան, կ'համարձակիմ ասել՝ որ սրբազան
Սինօղից ջատագովութեան և վարձուց ակնկալու-
թիւն ունէի՝ քան Արարատի խմբագրութենէն պա-
խարակութեան և պարսաւի: Անպարապ աշխատու-
թեամբ իմ բոլոր գործավարութեան ժամանակ այն-
քան զրած եմ եկեղեցիների, դպրոցների և այլ հաս-
տատութիւնների բարեկարգութեանց մասին յանձնա-
րարութիւններ, յորդորներ և պատուիրաններ՝ որի
չափով Ձեր անձնաւորութիւն՝ ում հաճոյանում է
Արարատի աշխատակից բանաբաղն, իւր կեանքի մէջ
այնչափ անգամ կարդացած չէ: Եկեղեցեաց ամէն
անգամ այցելութիւն գնացածս ժամանակ՝ թէ Ախալ-
ցխոյ, Աղէքսանդրապոլի, Նոր-Նախիջևանի փոխանոր-
դութեանց, թէ Աստրախանի և Երևանի առաջնորդու-
թեանց պաշտօնատարութեանցս միջոց, այնքան ար-
դար վրէժխնդրութեամբ և աններող խստութեամբ
Աստուծոյ սրբութեան յարկերի և նոցա նուիրած
սպասների մաքրապահութեան, զգեստուց և զարդուց
վայելչութեանց հոգ տարած և հրահանգած եմ զքա-
հանայս՝ մինչև առակ դարձած է ամէն տեղ իմ ան-
համբերութիւնն սուրբ տաճարաց անմաքրութեան
համար: Եկեղեցական գումարների կերչաց ժանիք-
ներէն կորդելու փոյթս և եռանդս այնքան յայտնի է
յիշատակուած յաջորդութեանց և թեմակալութեանց
քաղաքների և շինաց բնակիչներին՝ որքան և բազ-
մաթիւ են հասարակաց անարգութեան և պատաս-
խանատուութեան յանձնածս եկեղեցականների թիւն:

Սորա ոչ միայն իշխանութեանս են յայտնի, այլ նոյն իսկ Արարատի «ազգային բաժնի» սերմանաքաղին, որոյ առաջնորդական պաշտօնավարութեանց ժամանակ Շուշիի վիճակում տաճկաց Մուխտար և Օսման փաշաների, կրկէսների հերոսների և այլ բազմազան ծաղրանկարների շրջանակուած պատկերներն են եղել կախուած գիւղական շատ եկեղեցեաց պատերից, ինչպէս ականատես և կենդանի վկայ սրբազան Մեսրոպը Արք եպիսկոպոս Սմբատեանցն կ'հաւաստէ: Իմ կառավարած եկեղեցեաց մէջ միայն Շահրիար աւանի աղօթատան երկու հազար բուբլեաց չափով գումարն տասնաւոր տարիներ յառաջ երեսփոխանի և Շահխաթունեանց տան մերձաւորների կոկորդ անցած են ըստ վաղաւուրց սովորականին, որոց պարտագրերն ամէն խնամով ժողոված և առաջնորդական պաշտօնս թողնելու տարին վիճակային Կոնստնտնուպոլսի յանձնած էի՝ իրաւաբանի միջոցաւ օրինական կարգով պահանջել և յանձնել ըստ պատկանելւոյն: Վերոյիշեալ բազմաթիւ վայրերու եկեղեցիք՝ իմ պաշտօնատարութեանց ժամանակ, կամ արձակուելէս անմիջապէս յետոյ, քննուեցան և անխընամ գտնուեցան՝ թէ Հայրապետական իշխանութեան հետամուտ գրիչն և «ամուսնական խնդրոյ» հեղինակն իւր առաջնորդական արթուն գործունէութեանց արտացոլութիւնք իմ նոյնպիսի պարտուց մէջ տեսնել ցանկացաւ, և այն՝ պարոն Միսակ Արամեանցին գրաւոր յարգանք յայտնելէս յետոյ: Այն, չար ժամանակն և մանուկ իշխանի կառավարութիւնն պատեն առիթ են ներքնագործութեան սո-

վորածին զրպարտութեան և առասպելաբան նկարագրութեամբ քինախնդիր լինել:— Ի՞նչ և իցէ հասարակական պաշտօնավարութեանս շրջանակում մեղաւոր լինելու մասին՝ որոյ վնասն ընդհանուրինն է, իբրեւ պատասխան բաւական համարելով վերոյգրեալքը՝ քանի մի խօսք ասեմ և հոգելոյս Քահանայապետի յիշատակին ստուեր ձգող Արարատի ակնարկութեանց և հաշիւներ տպելու մասին:

9.

Եթէ Արարատը նկատենք որպէս պաշտօնական հրատարակութիւն և նորա մէջ տպագրուածները սրբազան Սինօդի գործերից քաղուած և Ձեր գերապատուութիւնից՝ իբրեւ Տեղապահից և պատասխանատուից թոյլատրուած, ինչպէս և է իսկ, չ'ենք կարող հարց չ'առաջարկել՝ ի՞նչ նպատակաւ է Ղարաբաղի և Երևանի վիճակների շատ ձեռնադրութիւնների յիշատակութիւնն: Ի՞նչ խորհուրդ ունի վանքերի և էջմիածնի կալուածների անխնամ և փաստաբեր հոգացողութիւնների նկատողութիւնն: Եթէ հանգուցեալ Կաթողիկոսի յիշատակին ստուեր ձգել է՝ այդ անձն կառավարութիւնների բոլոր տնօրէնութիւններն եղած են Սինօդում և ոչ ուղղակի վեհարանից, ինչպէս և Արարատն բան առ բան յիշատակում է հրամանների իմաստներն: Այդ մեղադրական արձանագրութիւնն կազմել տուող և յարձակուող քաջութիւնն ուր էր այն ժամանակ՝ որ չ'գիմարեց իւր քուէով, կամ գոնէ իւր որոշ կարծիքն գրաւոր ունի՞ թողած Սինօդի անարգար կայացրած օրագրութեանց մասին գիւղերի կապալաւոր-

ութեան վերաբերութեամբ և Չարեքայ անապատի վա-
նահօր արդարացողման պատճառաւ: Յետին աստի-
ճան ապուշն անգամ Արարատի անփաստ գրուած-
ներից եզրակացնում է այս անսուտ ճշմարտութիւնն
թէ՛ ներկայ վարչութիւնն ցանկանում է իւր ապա-
գայ անհարազատ գործողութեանց համար ազգայնոց
առաջին հաւատարմութիւն և արտօնութիւն վաստա-
կել: Ըստ որում՝ եթէ լինէին կաթողիկոսական զեղ-
ծըմանց դէմ գրաւոր բողոք և անհամաձայնութիւն
Սինօդի որեւէ անդամի կողմանէ, կամ Չեր սրբազ-
նութեան, այնքան անխիղճ ստութիւնների կար-
գում շատ հեշտ էր մի ճշմարիտ գոնէ գիմաղիր յայ-
տարարութեան օրինակ տպագրել: Չ'տպագրուեցաւ,
որովհետեւ չ'կար, և չ'կար, որովհետեւ համերաշխու-
թեամբ գործած են Սինօդի անդամք՝ ընդ որս և
Դուք և վեհափառ Հայրապետ: Ուրեմն, ուղիղ արամա-
բանութեամբ ասելու է, եթէ պաշտօնական Արա-
րատն Մայր Աթոռոյ գերագոյն կառավարիչ, եկեղե-
ցական Պետին համարում է անհարազատ, գող, նոյն
պայմանի տակ է դնում և Սինօդի համօրէն անգա-
մոց՝ որոնք լուծ են այդ զեղծմանց դէմ և ազգի
առաջ պատասխանատու են իբրեւ գողակից: Եւ ար-
դարեւ, մերձաւոր գիտակներն և նոյն իսկ սրբազան Սի-
նօդի անդամք վկայում են՝ որ վեհափառ Հայրապետն
էջմիածնի գիւղօրէից կապալատուութեան վերջին վճի-
ռն վերապահել է իրեն միայն նորա համար, ըստ
որում Դուք ամէն մի աճուրդի ժամանակ ունեցել
էք Չեր սեփական սակարկող անձնաւորութիւնը,
որին պաշտպան է հանդիսացել պարոն պրօկուրօրն

օրինական ձեռք տակ, ուստի և կաթողիկոսն չ'կա-
մենալով զրկել Աթոռն՝ իւր նախատեսութեամբ պատ-
շաճ եղած անօրէնութիւնքն է անում: Երբ այժմս
պարսաւանաց քար է ձգուում անցեալի յիշատա-
կին՝ ի՞նչ օգուտ են խոստանում ներկայի այն
ձգտումներն՝ օրինաւոր համարուած ձեւերի շնորհիւ,
Սինօդի նախանդամիդ բարձրացնել անհատական իրա-
ւունքով անկախ գործողութեան ամբիոնի վերայ,
և ի՞նչ հաւաստի երաշխաւորութիւն կայ ապագայի
առաջն այսօրուայ եղական կամքով գործուածների
արդարանալու մասին, քանի որ ազգընտիր Հօտա-
պետի արածները դատաւիտուելով՝ անկանոն և վնա-
սակար են նկատուում: Ո՞վ է կշռել Կրիտիկայոսի
արդարութեան նժարում այժմեան գործողիդ հաւա-
տարմութիւնն և բարեխղճութիւնը համեմատութեամբ
անցեալ վաստակաւորի աշխատութեանց, և վերջինիդ
աւելի ուղիղ գտել:

Միթէ յայտնի չ'են շատերին՝ որ տեղի ունե-
ցած անբաւականութիւնների մեծ բաժինն յառա-
ջացաւ նորանից՝ որ սրբազան անդամները ծախսա-
րարներին արգելում էին աւելորդ և մեծագումար
ծախսարարութիւնք, ինչպէս նոր պարտիզպան պահ-
պանէն տարեկան 300 ըուբլի վարձով, աւելորդ
ծառանքի վարձէին, պրօկուրօրի կացարան նորոգէին,
Չեր 600 ըուբլի անդադրամի վերայ այլևս նոյն չա-
փով յաւելուածն, չ'նայելով՝ որ կերակրոց ամենա-
տեսակ նիւթեղէնք ստացուում են Չեր կացարանում
սեղանի համար ազարակից և անտեսարանից, և այլն,
և այլն: Միթէ մոռացուած են ամէնքի համար՝ որ

սրբազան անդամները խստիւ պահանջում էին Մայր Աթոռոյ պարտապաններէց, որոց մի մասն և Սինօղի պաշտօնատարներէ շրջանումն էին, իրենց տալիքն և Դուք թոյլատրում էիք անպահանջ մնան: Ուրեմն, այսպիսի տխուր հանգամանքներում ոչ ոք մեղաւոր չ'է, եթէ ոչ օրէնքն. ըստ որում որոշ շրջանակ չ'է գծած ամենեցուն պարտուց և իրաւանց համար, այլ թողած է Ձեզ նմաններին սահման հատանել իրենց համար բմահաճութեամբ:

Քանի որ էջմիածնի վանքն մուտք է գտած՝ նախնաւանդ վանական կանոններին հակառակ, մէկի փոխարէն շատ խոհանոցներ, միաբանութեան անդամներին առանձին քսակ և թոշակ, զանազան գոյնի և արժէքի ազանելիք, և այլն, և այլն. անհնարին է՝ որ տրտունջներ չ'լինին վեհարանի կարգէ գուրս ծախսարարութեանց մասին: Այդ թոնթորանք եղելեն ամեն կաթողիկոսի դէմ՝ սկսած դարուս սկզբից, անգամ ամենէն չափաւոր և աղքատիկ սեղան ունեցող Մատթէոս սրբազնագոյն Հայրապետի դէմ: Տէր Մակար կաթողիկոսն իւր սակաւօրեայ զահակալութեան ժամանակ երկու անգամ պատրաստութիւն է տեսել պարսից արեգակնափայլ Շահի ընդունելութեան համար, թէև մի անգամ է հիւրասիրուած. իտալացւոց արքայորդոյ. Գիրս նախարարի եղբօրն, Կառավարչապետի, քանիցս անգամ նահանգապետի և այլ պատուաւոր այցելուների: Դոցա անուամբ գնուած իրեղէնք վեհարանին են յանձնուած այնտեղ հիւրասիրուելուն համար և նորա ծախսերի հաշուին են դրուած. թէև դոքա յատկապէս վանուց պատկա-

նած են եղել: Այսու հանդերձ չ'կարողանալով արդարացնել վեհարանի տնտեսի անյազ յափշտակաւորութիւնն, պէտքէ ասեմ՝ հոգեւոյս Հայրապետն եղել է միշտ համեստ և ժուժկալ կերուխումի մէջ: Եւրօպական ըմպելիք և սղագին անուշեղէններ կամ ազգի ազգի աղանդերներ անմատչելի են եղած և անգամ խորշելի, ուստի նորա անունով գնուածներն մեծ մասամբ միաբանութեան պատուաւոր անդամների սենեակներումն է գործադրուած, մանաւանդ նոցա հիւր ունեցած միջոց, քան թէ կաթողիկոսարանում: Գիւղացւոց պատուելիներէն շատերը սովոր են եղել այս և այն տեսակ եւրոպական ըմպելի իբրեւ դեղ վեհարանից ձրի ձեռք ձգել՝ քան շուկայից դրամով գնել: Թէպէտև հասարակաց բամբասանքն մեծածախս գնուած անուշեղէնների, մրգեղէնների, աղանդերների և ըմպելիների գործադրութեան այլ և այլ տեղեր ևս են յիշատակում գիւղամիջին:

Վեհարանի այդ տեսակ անհաշիւ և շուայլ վատնողութեանց համար յիշատակութիւն արած ժամանակ ազգային բաժնի կարկառողն չ'է զանց արած ծանօթութեան մէջ ինձ յատկացնել մի պատմութիւն՝ որ ապացուցանում է որպէս թէ իրօք եղած են նոքա: Ես ոչ ոքի ներկայութեան՝ որպէս հաւաստի տեղեակ, չ'եմ ասած և յիշած Կախէթու մի բուբլիանոց գինու հազարաւոր շիշեր այս և այն տանից ծախուելու են հանուած, այլ ցաւօք սրտի Սինօղի ատենում կրկնած եմ՝ որ կան քանի մի անձնաւորութիւնք՝ որոնք իրենց համար արուեստ են արած զբարարութիւնք և բամբասանք վեհարանի անուամբ

տարածել և մինն նոցանից գինու շիշերի պատմութիւնն է: Երբ 1891 թուականի ծաղկազարդ կիւրակէ օրն լուր են բերում՝ իբր Վաղարշապատի պարտիզի հիւրանոցում Կախէթի լաւ սեաւ գինի են վաճառում՝ իւրաքանչիւր շիշն մի ռուբլիի, և աւելացնում են՝ Բէրքի ու Սմբատ-Մամիկոնի տանիցն է, որոնք ստացել են վեհարանից. Ներսէս սրբազան եպիսկոպոսն իւր Թէոս ծառային ուղարկում է՝ ինչպէս և լինի, փաստի համար մի շիշ գինի գնէ և դառնայ: Որքան է լինում եպիսկոպոսի զարմանքն՝ երբ սպասաւորն գալիս և ասում է՝ սուտ է բոլորովին, Ապրիլի մէկի խօսքեր են: Եւ սոցա նման պատումներն անթիւ են և հրատարակուում են այն տանից՝ որոյ աշխարհալուր համբաւն բամբաստարան է և բնակիչքն ազգային շահերի սրտացաւ: Բայց և այնպէս, այս բոլոր ասացուածների հանդէպ բաւական է միմիայն Ձեր սրբազնութեան գովասանքն՝ տրուած վեհարանի տնտեսին դռների կնքելու օրն, այն տան ամենայն բարութեամբ լի և պատարուն լինելու վերաբերութեամբ, մանաւանդ կախանատան՝ որոնք այլովքն հանդերձ հետզհետէ տեղափոխուեցան Ձեր սենեակ և Վաղարշապատու քանի մի յայտնի բնակիչների տներ, որպէս զի ապագայումն առաւել նախանձաւորութեամբ քաջածիզ լինիք յաւերժացելոյ յիշատակին:

Թող ներուի ինձ՝ սոյն հատուածը կնքելու համար, աներկիւղ փատահութեամբ, մանաւանդ թէ ջրեմեռանդն բաւականութեամբ վկայել և յիշատակել՝ ի բարին հոգելոյս Տէր Մակար Հայրապետի յետազայ գործովիր խօսքերն, «Սուրբ Աթոռոյս միաբա-

նութիւնը շատ վշտեր և խստութիւններ տեսած է, պէտքէ նորան մխիթարել և հայրօրէն խնամարկել»: Այո, վկայել՝ որ հասարակաց սեղանատան բարեկարգութիւն, հիւանդաց խնամատարութիւն, միաբանութեան ոռճկադրամոց կրկնապատկութիւն, ճեմարանի առաջադիմութեան ուշադրութիւն, վարք ու բարքի արթուն հսկողութիւն, հնաւանդ կարգացանդձ պահպանութիւն, լաւերին խրախոյս, վատերին արհամարհանք, վանական գոյքերի և եկամուտ արդեանց խնայօրէն գործադրութիւն՝ այլովքն հանդերձ նորա զիշերաջան հոգսերն էին ըստ ներելոյ հանգամանաց, ուստի և մեծ մեղք Արարատի մրտադներին իրենց բարւոյն գիտութեամբ կամակոր յիշաչարութեանց մասին:

Է.

Թէպետե միտք չ'ունէի Արարատի մասնաւոր խնդիրների նկատմամբ արած ակնարկութեանց և նորանցից հանած մտացածին եզրակացութեանց պատասխանել, բայց համառօտիւ յիշատակեմ յետագայքն, որպէս զի անձաւորութիւնը ուղղուած լինին: Ձեր սրբազնութեան Բեսարաբիայի համար առաջնորդ նշանակելու լուրը սուտ չէ. նոյն իսկ Դուք ինձ խնդրած էիք Կաթողիկոսին միջնորդել դեռ 1889 թուականին Ձեզ ուղարկել Քիշնև, ըստ որում ընդ երկար էջմիածին մնալով ձանձրացած էիք: Ես վեհափառ Հայրապետին միջնորդած էի և հաւանութիւն ստացած, ինչպէս և Ձեզ տեղեկութիւն տուած էր ինքն հոգելոյսը, բայց յետոյ, երբ ուրիշ միջնորդ

ևս՝ այսինքն պրօկուրօր, նոյն խնդիրը կրկնած էր, վշտացել էր և թողել անուշադիր: Ոմանց ասելով՝ ինչպէս և հաւանականէ, Նոր-Նախիջևանից մասնաւոր նամակներով այդպիսի մտադրութեան մասին ակնարկներ են եղել՝ թէ 1882 թուի սրբայրոյս միւռոնի օրհնութեան ժամանակ, Նալբանդեանց Միքայէլի քոյր տիկին Բէրսաբէ ընծայած է յանուն տաճարին իւր գուտ ոսկի կամարն և Ձեր ծանօթութեամբ անյայտացել է ու նորան ընկալադիր չ'է տրուել, այս տեղեկութիւնն Վահրամ եպիսկոպոս Մանկունեոյ միջոցաւ հասել է Տէր Գէորգ Վեհապետին, ուրեմն այդպիսի մի անուանաբեկ անձնաւորութեան առաջնորդ կարգուելն պատուաբեր չ'համարելով իրենց, մանաւանդ որ նոքա ցանկանում էին ունենալ զպրօցական կառավարութիւնից տեղեկութիւն ունեցող մէկ բանիմաց ոք և ոչ անդրադէտ, թախանձել են այդ որոշումն անկատար թողնել: Ինչեւիցէ, Ձեր տեղափոխութեամբ ոչ մի խումբ ինձ Տեղակալ տեսնելու չ'էր, այլ գերապատիւ Մեսրոփ սրբազան Արք եպիսկոպոսին՝ որին նոյն իսկ սրբազնագոյն Կաթողիկոսն առակաւոր ասացուածով 1890 թուականի միւռոնօրհնէքի օրերում յայտնած էր և բացատրած այն առիթներն՝ որոնք Նորին Բարձր սրբազնութեան Շամախի գնալու պատճառ դարձան և Ձեզանից ծածուկ չ'էին, ըստ որում Տէր-Յովսէփեանց պրօկուրօրի հեռատեսութեանց շնորհիւ Ձեզ համար ապագայի առաւել երկար ասպարէզ էր պատրաստուում սրբազան Սմբատեանցի բացակայութեամբ:

Որովհետեւ խօսքի կարգն եկաւ խումբ կազմա-

կերպելու մասին, ներեցէք սրբազան Հայր, քանի մի հարցմունքներ առնել Ձեզ. Ա. ճեմարանի խռովութիւնն ունիով բարձրացաւ և ի՞նչ պատճառով պարոն պրօկուրօրը գաւառապետից Սինօղի գրած հաղորդագրութիւնն յետ ստացաւ և վերադարձրեց Վեհափառին՝ որ որոշել էր աղմկարար լսարանականների արձակումն, և կամ խռովարար աշակերտաց խնդրագրերը ով էր մատուցանում Կաթողիկոսին և թեւածելով խնդրատուններին՝ միջնորդի գէր էր կատարում: Բ. Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեանի «Ամուսնական խնդիրներն» ինչո՞ւ տպուեց աճապարանքով կից ճեմարանական խռովութեանց՝ որոյ հեղինակներն օր և գիշեր Ձեր, նորա և Գալուստ դպրի սենեկում խորհրդի էին գումարուում, տպուեց՝ և այն առանց՝ ըստ սովորական կարգի, Կաթողիկոսի կանխագոյն գիտութեան իբրեւ կրօնական խնդրոյ վերաբերուած հրատարակութիւն: Գ. Վեհափառ Գէորգ Հայրապետի մահուան և Մակար Կաթողիկոսի ընտրութեան գործն, նոյն իսկ բարեյիշատակ Վեհապետի հոգին աւանդած օրն, ինչո՞ւ Ձեր սենեկից վեհարան եկաւ և ի՞նչ անհրաժեշտ կարեւորութեան պատճառաւ տարուած էր Ձեր կացարանն: Դ. Ո՛վքեր և ի՞նչ նպատակներից առաջնորդուած Երեւանի նորեկ նահանգապետ պարոն Ֆրէյդէին Կաթողիկոսի մօտ ճաշելէն յետոյ, Ապրիլ ամսոյ սկզբներում, տանում շրջեցնում էին էջմիածնի նորակառոյց տպարանն և հին ուսումնարան փոխադրուած Սինօղի տեղաւորութիւն, և առ սրբազնագոյն Քահանայապետն բաղքախառն տրուողներ արտայայտում՝ թէ Սինօղական նոր շինու-

ածի չ'ձեռնարկելն ապացոյց է առ կայսերահաստատ
բարձրագոյն ատեանն արհամարհանքի և անհամա-
կրօթեան: Դոյնպիսի բամբաստիառն գրոյցներ լի-
նում էին մշտապէս ամէն ականաւոր օտարազգի
այցելուների առաջ, որպէս թէ ծերունազարդ Հովուա-
պետի անժամանակակից հասկացողութեան վերայ
իւրեանց խելքով դորանով ստուեր բերեն: Եւ ե.
Հովուապետի մահուանից երկամսեայ օրեր յառաջ
բոլոր լրագրութեանց մէջ հրատարակելն թէ նա
մերձ 'ի մահ հիւանդ է, յիշողութիւնն կորցրած, և
այլն, և այլն, ում ճարպիկ հնարքմացութեամբ էին
և ինչ նախատես խորհրդով: Սորանք ամէնն ինչ
տեսակ նախապատրաստական կազմակերպութեան
արդիւնքներ էին: Թէ որքան ճշմարիտ է Կաթու-
ղիկոսական մահուան և ընտրութեան գործի Ձեր
սենեկից դուրս գալն և Հայրապետի մահուանից քա-
նի մի օր յառաջ Ձեզ մօտ տարուիլն՝ կ'հաւատտէ իմ
առաջարկութեամբ և պարոն Դաբրիէլ Սմբատեանցի
վկայութեամբ Սինօղում կազմած արձանագրութիւնն:

Ես Սինօղի անդամներ առաջարկելու երբէք և
երբէք խօսք արած չ'եմ, ոչ ատենումն և ոչ արտա-
քոյ, միայն Մայիսի 20-ին Սինօղում հարցրած եմ
Ձեր գերապատուութեան թէ՛ դուրսը խօսում են
անդամների առաջարկութեան մասին՝ ուղիղ է թէ ոչ.
և պատասխան եմ ստացած. «Այդ իմ գործն է՝ առա-
ջարկել եմ թէ ոչ, առաջարկելու եմ թէ ոչ, այդ
մասին հաշուատու չ'եմ»: Դորանից յետոյ նոյն իսկ
օրն ուղարկուած է եղել Սինօղի չորս անդամներիս
հեռագիրը Տէր նախարարի անունով և 23-ին գրու-

թիւն պարոն Կառավարչապետին Կովկասու: Նոյն իսկ
գրուածքների իմաստն յայտնի ցոյց է տալիս՝ որ և
միւս սրբազան անդամների ինձ հետ յօժարութիւնն
եղել է Սինօղումն՝ իբրև կաթողիկոսական ատեան
և խորհրդարան, տեսնել միմիայն Նորա-ազգի Հայ-
րապետի առաջարկած անձնաւորութիւններին: Ուրեմն,
չ'էր կարող տեղի ունենալ որեիցէ անդամի կողմանէ
առաջարկութիւն Ձեր սրբազնութեան՝ անդամոց
պակասորդ թիւն լրացնելու մասին:

Քանի որ անգամոց առաջարկութեան վերայ
առարկութիւն եղաւ՝ 'ի դէպ եմ համարում յառաջ
բերել այստեղ մի մասնաւոր պատմութիւն: Մի օր,
կարծեմ Մայիսի 8-ին, Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդ-
րակեանի հետ առանձին տեսակցութիւն եմ ունե-
նում: Նա ինձ զարմանախառն յիշատակում է ան-
դամներիս Պօլսոյ Պատրիարքին բողոք գրելը նորերի
առաջարկութեան մասին և վշտանում է՝ որ այդ
յատկապէս իւր դէմ թշնամանք է՝ յառաջացած անձ-
նական հակակրօթիւնից:— Ինչո՞ւ Մակար Արք եպիս-
կոպոսն կարող էր Մամբրէ վարդապետին առաջար-
կել Սինօղի անդամութեան, իսկ Նրեմիա եպիսկո-
պոսն՝ որ դարձեալ Տեղակալ է, չ'է կարող նոյնն
առնել, ասաց նա: Ես պատասխանում եմ.— Սրբազան
եղբայր, թէ ես առ Ձեզ համակիր եմ՝ բաւական է
ապացուցանելու Աղափիրեանց Գրիգոր սրբազանի առ
իս նամակն՝ որով նա ինձ յիշում է 1889 թուականի
մեր մէջ եղած ընտանի խօսակցութիւնն ապագայ
ընծայացուի մասին և յանուանէ պնդում է Ձեզ չ'ը-
մուռնալ, ըստ որում Դուք իմ ընտրելին էք: Այս

բաւականին փաստ է՝ որ ես առ Ձեզ մտերիմ եմ: Մնաց Ներսէս սրբազանն. ես կաթողիկոսի եօթնօրէքի ճաշին ինձ մօտ կամենում էի Ձեզ և նորան հաշտացնել, բայց դժբախտաբար Տեղակալ սրբազանն ճաշի չ'գալով՝ մի կերպ տխուր տպաւորութիւն արեց ինձ վերայ և ես չ'կարողացայ նպատակիս հասնել: Խնդրեմ, Դուք իմ և նորա մէջ միջնորդ հանդիսանաք ամէն աջ ու ձախ զրոյց դարձած առարկութիւնների մասին, և ապա նախագծած ծրագրով միամտութեամբ սրտի և հոգւոյ գործենք: Իմ որոշակի դիտումնս է՝ միաբանութեան և Սինոդի անդամները հանդերձ Ռուսաստանի առաջնորդներով միևնոյն նպատակին հասնելու ձգտին: Յիշատակում եմ ապա Ձեր երգումն Սինոդի ատենում առանց անդամների խորհրդին ոչինչ չ'անօրինել և պատգամաւորներին տուած խոստումն՝ ամէն բան նոյնութեամբ պահպանել մինչև ազգընտիր Հայրապետի եկեղեցւոյ կառավարութեան զլուխ անցնելն:

Այս խօսքերից յետոյ սրբազան Արիստակէսն ասաց. «Լաւ եղաւ որ Նրեմիա սրբազանն չ'եկաւ ճաշի, ես դեռ ոչինչ՝ ինձ կարողանում եմ պահպանել իբրև անտաբեր, պաղարիւն ամէն մէկի հետ, ամէն ժամանակ նոյն անփոփոխ դիրքով կարող եմ մնալ, բայց ասացէք խնդրեմ, ի՞նչ էր այն օրուայ տարօրինակ և գաղտամիտ խօսակցութիւններն: Ի՞նչ էին այն Նահապետ արեղայի, Պետրոս Սիմէօնեանցի, Նէրսէս և Արիստակէս եպիսկոպոսների արծաթի դրացի, ոսկի բարեկամ, բռնանտի հարեան և այլ

նման խօսքերն¹): Թէպէտև Մկրտիչ սրբազանն և այլք ձեռնում էին չ'լսող, բայց ես անուշադիր չ'էի. գուցէ Նրեմիա սրբազանն այդ խօսքերը չ'կարողանար տանել և անախորժ դէպքեր պատահէին»: — «Ես յետոյ իմացայ՝ որ մի խումբ մարդիկ՝ ինչպէս Պետրոս Սիմէօնեանց, Նահապետ արեղայի և իրենց դրացի Արիստակէս եպիսկոպոս Դաւթեան Ձեր և Արիստակէս եպիսկոպոս Դաւթեանի կողմից նկատուած են եղել իբրև իմ երգուեալ կուսակիցներ: Ինչևիցէ. Դուք օր օրի վերայ ձգձգելով մեր առանձին մանրապատում խօսակցութիւնն և բացատրութիւն՝ սպասում էիք Տփիսից մասնաւոր նամակի անդամոց առաջարկութեան գործը պիտի յաջողուի՞ թէ ոչ. երբ ստացաք սպասուած տեղեկութիւնն, այլևս մերժեցիք տեսակցութիւնն նոյն եպիսկոպոսի բերանով որ քանիցս ինձ առանձին ասած էր թէ՝ «չ'գիտեմ

(¹) Երբ Օրմանեան Մաղաքիա սրբազան եպիսկոպոս ընակուում էր նախկին տեղապահական կացարանում՝ Արիստակէս եպիսկոպոս Դաւթեան մոմատուն ասուած վերնաշարիւում, իսկ Գառնակերեանց Գրիգոր վարդապետ-այժմ եպիսկոպոս, նորա ներքնաշարիւում, Պետրոս Սիմէօնեանցի և Նահապետ արեղայի մտերմական խօսակցութեան ժամանակ նոցանից առաջինն անուանուել է բռնանտի դրացի, երկրորդն ոսկի և երրորդն արծաթի: Այս խօսքերի իմ սենեկումս յիշատակութիւնն ունկնդիրներին ապացոյց համարուեց կազմակերպուած մի խմբի ղեկավար լինելս և նոցա ջանահարութեամբ վեհագոյն աստիճանի հասանելու հաւատընծայութիւնս: Ողորմելի մարդիկ, որոնք արտաշայտութիւն են հանրածանօթ առածին. «Ընկերիդ ի՞նչպէս կ'ճանաչես. ինչպէս ինձ»:

Երեմիա սրբազանն ինչո՞ւ և վաղն է ձգում Ձեր հետ տեսակցութեան խնդրի կատարումը: Դառնամ այժմս ուղիղ նախագծած կարգին:

Ը.

Ինչ որ վերաբերում է Սինոդի առանձին մասներին հաղորդագրութիւններ արձակելուն՝ որոնց ազգային բաժնի հաւաքողն համարում է անհնազանդութեան և ինքնազլխութեան ապացոյց Տեղակալական բացորոշ հրամանների դէմ, պէտք է յայտնապէս վկայեմ: Ինչպէս Ձեր սրբազնութեան, բոլոր անդամոց, ատենադպրին և գործավարներին լաւ յայտընի է, շատ, և շատ վաղուց սովորութիւն է եղել Սինոդում մասերից հրամաններ արձակել և անկախաբար գործել, և այն շատ անգամ մի և եթ անդամի յանձնարարութեամբ՝ առանց միւսների նախընթաց տեղեկութեան և համաձայնութեան: Իմ Երևանից Սինոդ փոխադրուելու օրից սկսած առանձին ջանք ունեցած եմ՝ յատուկ յանձնարարութեամբ Հայրապետի, ամենայն կարևոր խնդիրներ օրագրութեամբ վճռելու, որոյ նախարտակը յառաջագոյն կարգացուի բոլոր ատենակալներէն և մինն ինքնաձեռագիր վերան մակագրէ «գրել յօրագիր», որպէս զի ապագայ տարածայնութեանց առաջը առնուի, և ոչ ոք անդամներից իրաւունք չունենայ ասելու՝ ես այս ինչ գործին տեղեակ չ'եմ, առանց իմ վարկման է օրագիր կազմուել, և այլն:

Բացի սորանից, պահանջած եմ՝ երբ անհրաժեշտաբար մասներից պէտք է թուղթ արձակուին՝

որով կամ կրկնուում են արդէն կազմուած օրագրով արձակուած հրամանի կատարումն պահանջել, կամ լրացուցիչ տեղեկութիւններ հաւաքել կամ ուղղակի մի պաշտօնեայ-գործակալ կանչել, և այլն, և այլն, անպատճառ նախարտակը կարգացուի և բոլոր անդամք՝ օրագրութեան նման, նորա լուսանցում ստորագրեն իբրև համաձայնութեան ապացոյց և նշան. մակագրուի վերան «կատարել» բառս, և ապա յանձնուի մատենավարին նորա հրամանն արձակելու: Եթէ պատահի այդպիսի դէպքում որևիցէ անդամի կողմից անհամաձայնութիւն, այն ժամանակ բազմութեամբ ձայնից ՚ի կատար ածուին: Ձերդ գերապատուութեան բոլոր բացակայութեանց ժամանակ արձակուելիք օրագրութեանց և մասներից գնալիք արձակ կատուիրանագրութեանց նախարտակներն մատուցուած են Ձեր տեսութեան և ստորագրութեան: Եթէ պատահել է որևէ նախարտակի կամ օրագրի վերայ չ'էր բարեհաճել ստորագրել՝ ձայների բազմութեամբ կօլլեգիալ ատենաներին սովորական ձևով կատարուած են, և ոչ միայնակ իմ կամահաճութեամբ, ինչպէս Արարատի մէջ ձգնած են ցոյց տալ: Բայց թէ առանց ատենապետի համաձայնութեան Սինոդի՝ իբրև կայսերահաստատ հոգևոր բարձրագոյն ատենի, գործողութիւնք կհամարուին կամահաճութիւն, առաւել հեշտ է, խղճի վկայութեան ընդունակ և հասարակաց կարծեաց ձեռնտու անձնահաճութիւն, կամայականութիւն անուանել միայն և եթ Սինոդի նախանդամի առանց միւս ատենակալաց հաւանութեան արարքն:

Ահա այսպիսի յարգութեամբ ձայնի բազմութեան
և նախարտակի վերայ նախըթացաբար անդամոց կող-
մանէ ստորագրութեան հրաման է գնացած էջմիա-
ծրնի վանական կառավարութեան ըստ Արարատի
նկարագրութեան՝ «Մայր Աթոռի միաբան ծերունի
և հիւանդոտ Մինաս վարդապետի համար՝ որ Հա-
ղարծնի աղքատ վանքիցն էր եկել և ապրուստ խըն-
դրում» չընդունել, պատուիրելով նորան՝ վեհափառ
Հայրապետի հաճութեամբ իրեն մասին եղած նախկին
կարգադրութեան հնազանդի, և այդ ահա թէ ինչ
յարգելի պատճառներով։ Նախ՝ Մինաս վարդապետ
բնիկ միաբան է Բայազիտու երեք խորան-Իւչքիլիսէ
սուրբ Կարապետ վանքի։ Այդ տեղից ներսէս կաթ-
ուղիկոսի ժամանակ սարկաւազական կոչումով էջ-
միածին է փոխուում և ձեռնադրուում վարդապետ,
բայց մի միջոց մնալով՝ շրջմովիկ կեանք սիրելուն
համար, թողնում է էջմիածինն։ Ընդ երկար այս և
այն կողմ գեղեցիկաց յետոյ՝ սուրբ Երուսաղէմի
պատրիարքի միջնորդական գրով վերստին գալիս է
մայր Աթոռում մնալու. սակայն վեհափառ Հայրա-
պետն նորա անցեալն աչքի առաջ ունենալով՝ հրա-
մայում է գնալ Բայազիտու վանք՝ որի մասին և Սի-
նոդից ստանում է գրութիւն։ Այստեղ ևս առ ժամանակ
մնալով՝ պատճառ է բերում վանահօր իրեն չ'ընդունելն
և եղանակին չ'տոկալը, վերագառնում գնում է նոր-
Բայազիտ քաղաք և շրջակայ գիւղերն իւր վաղեմի ծա-
նօթների և ազգականների մօտ բնակելու, որոնք
զգուած էին իրենից և առանձինն արանջում։ Վանա-
կան կեանքին անսովոր այս վարմունքը յառաջ է

բերում միամիտ գիւղական հասարակութեան մէջ
բամբասանք, գայթակղութիւն և բողոք առ գործակալ
քահանայն, սա առ Կոնսիստորիայն և վերջինս առ
Սինոդ։ Ընդ երկար գրագրութիւններից յետոյ հոգե-
լոյս Կաթողիկոսն զիջանելով վարդապետի թախան-
ձանաց՝ յանձնարարում է Սինոդին կարգել նորան
Սեանայ վանքին միաբան։ Ստանում է հրամանն,
գնում է ամարային երեք ամիս ժամանակ մնում
անապատում և դարձեալ աշնանային օդոյ խստու-
թիւնն առիթ բերելով՝ Բայազիդ քաղաքն է փոխա-
դրուում, ուր հանգիպելով Հաղարծնի վանուց վանա-
հայր Պօղոս վարդապետին, գնում է նորա վանք և
սորա միջնորդութեամբ առ Ձեզ՝ առանց Սինոդի
հրամանի, հակառակ Հայրապետի հաւանութեամբ
նախորդ տնօրէնութեան, ընդունուում է միաբան
սուրբ էջմիածնի։ Եւ երկրորդ՝ Մինաս վարդապետի
ընդունելութեան առիթն ոչ թէ նորա կարճեցեալ
«ողորմութեան և կարեկցութեան կարօտաւոր հիւան-
դազին կացութիւնն էր», ինչպէս կարկատում է
Արարատի ազգային բաժնի սերմանաքաղն, այլ վասն
փառաց Ձեր սրբազնութեան և խմբի ապագայում
միաբանութեան կողմից ձայնատու լինելու հաւանա-
կանութիւնն՝ իբրեւ ծերունի-վաղաւուրց միաբան։ Եւ
այս վերջին հանգամանք չ'էր ծածկուում անդամոց
նախատեսութիւնից՝ որքան և Դուք ձեռնում էիք
կարեկից և զթառատ խնամակալ, որպիսի շնորհ
բնաւին չ'էք ցոյց տուած առ Մայր Աթոռոյ հարա-
գատ, կարօտաւոր և ծերունի միաբաններն. հաւաստի
լինելով՝ որ նոքա Ձեր ընդունակութիւն և արժանիք

լաւապէս գիտեն:

Երբ յայտնուեց Մինաս վարդապետի միաբան համարուելու նպատակ՝ յառաջ բերեմ այստեղ մի քանի նմանօրինակ իրողութիւններ, որովք կարգաւորանայ հասարակաց կարծիքն և անդամների՝ մանաւանդ իմ և Ներսէս սրբազանի, նախատեսութիւնն թէ՛ Դոնք, սրբազան Տեղակալ, Մինօղի տնօրէնութիւններ և հաւաքական համերաշխ ձայնից վճիռներ արհամարհում էիք եղակի գիտաւորութեամբ և ջանհնարութեամբ ընտրողական կարելիութիւն պատրաստելու յօգուտ Ձեզ և Սեդրակեան սրբազան աջակցին: Քանիցս անգամ՝ յիշում էք անշուշտ, յանձնեցիք Մինօղին՝ որ մասնից բացարձակ հրաման գրուի և եփրեմ արեղայ Սուքիասեանին Նոր-Նախիջևանի սուրբ Խաչ վանքի վանահայրութիւնից կանչուի սուրբ Էջմիածին: Անդամներն օրինաւոր պատճառ գտնելով՝ որ նա վեհափառ Հայրապետի հաճութեամբ և օրագրական սահմանադրութիւններով կարգուած է վանահայրութեան պաշտօնի, և յատկապէս նախագահ տեղոյն հրկիզուած գալրոցական և այլ շէնքեր վերանորոգելու յանձնաժողովին, չկարողացաւ համաձայնիլ սոսկ ձեռքով նորա փոխադրութեան: Հակառակ նոցա բերել տուիք և նորա տեղ կամեցաք ուղարկել Պետրոս վարդապետ Այվազեանին, որ ըստ աւագութեան կարող էր ձայն ունենալ միաբանութեան կողմից և Ձեզ ձեռնտու չէր. բայց նա Նախիջևան չգնալով՝ ուղարկուեց Ագուլիսի Թովմայ առաքելոյ վանքն: Յովսէփ վարդապետ Խարազեանին՝ որ նոյնպէս ձեռնտու չէր Ձեզ, գիտմամբ Ղարսի

յաջորդ կամեցաք նշանակել, թէև անդամներն առաւել յարմար էին համարում—Ամատունի Սահակ արեղային: Երբ Խարազեանցն չյօժարուեց գնալ՝ նշանակեցիք Գեղարդայ վանքի վանահայր և Նահապետ արեղային ուղարկեցիք Ղարս, այն ինչ նորա մասին՝ ըստ նախընթաց Ձեր համաձայնութեան, չորս անգամոց ստորագրութեամբ օրագիր էր կայացել ուղարկել Նոր-Նախիջևան քաղաք, իբրև առաւել յարմարաւոր տեղական գալրանոցի վարչութեան համար: Նոյնպիսի նպատակով Եղիշէ վարդապետին ուղարկել տուիք Հառիճոյ վանքին վանահայր և Սահակ վարդապետ Բաղդասարեանին պատժելով՝ հեռացրիք Սեան, ապա Սաղիանու վանք, որպէս զի Ձեզ ճանաչողներն հետուից անվտանգ լինին: Գէորգ վարդապետ Մարտիրոսեանին՝ որ դարձեալ Ձեր կուսակցութեան չէր պատկանիլ, ուղարկեցիք Հոփփսիմէի վանք, իսկ Գեղարդավանից Վարդան վարդապետին փոխադրեցիք Էջմիածին: Հեռացրիք Անտօն վարդապետ Վարդապարեանին Խորվիրապի վանք և Գրիգոր վարդապետ Տէր-Ստեփաննոսեանին բերել տուիք սուրբ Գայիանէի մենաստանն: Սոցա ամենի վերայ աւելացրէք իմ և Ներսէս սրբազան եպիսկոպոսի Ձեր բողոքով տարագրութիւնն, այն ժամանակ կամբողջանայ մէկ հասուն խորհրդով և նախամտածուած յատկապէսով գործառնութիւն: Փոխադրուած աւագագոյնները միաբանութեան կողմանէ ձայնատու կ'լինին, իսկ կրտսերագոյնները՝ նորեկ, անծանօթ պատգամաւորներ ձեռք երթեկուցութիւն առնելով կ'տրամադրեն նոցա սիրտ խաբեպատիր գովասանական ասացուածներով

դէպի Ձեզ՝ իբրև Մայր Աթոռոյ շահերին հաւատարիմ, շինարար, տէրութեան հաճոյական, բարոյական և արդարասէր մարդ։ Մինչդեռ վանական կանոններով ամէն միաբան իւր վանքից հեռանալու իրաւունք չունի, և ազգի Քահանայապետների մեծ ջանքն է եղել անխախտ պահպանել այդ օրէնք, որպէս զի ամենայն վանօրայք շինութեան մէջ մնան։ Դուք՝ համարելով Ձեր անձն լիազօր կաթողիկոսական Տեղապահ, մի տարուայ մէջ բոլոր մերձակայ և հեռաւոր վանքերի վանահայրներ փոխարկեցիք, և այն ոչ արդարանալի աննպատակ պատճառներով։ Այլ թէ լինէ չափով ես իրազգաց էի Ձեր գաղտամէտ դիտումներին՝ հարցրէք Ձեր մտերիմ Սիմէօն վարժապետին. նա կ'պատմէ թէ քանի՞ անգամ Տփլիսեցի Անտօն վարդապետի սրբազնագոյն Նէրսէս աշտարակեցի Կաթողիկոսի հրամանով վանքի պարսպի ուռենիք արմատաքի խլելու առակաւոր պատմութիւնն արած եմ և յաւելացրած. «Զխորհուրդն, զոր խօրհին, խափանէ Տէր»։

Արարաւի ազգային բաժնի վաստակաւոր ժողովողը Սինօղի մասներից գրուած մի քանի մասնաւոր գործեր՝ որոնք օրագրութեան կարեւորութիւն չունէին, այլ կրկնութիւն էին և հարցմունքներ, յառաջ բերելով՝ կցորդում է. «Մտորագրել է Սուքիաս եպիսկոպոս», «Մտորագրել են Սուքիաս և Ներսէս եպիսկոպոսներ և այլն»։ Այդ միամիտ աղաւնի և անմեղ գառն ձեռքող լուսանկարին կ'հրաւիրեմ սիրով՝ ինչո՞ւ այլևս յառաջ չ'ես տանիր աշխատութիւնդ այդպիսի անկանոն գործողութիւնների թուարկութեան մասին. չէ՞ որ լոյս կ'տեսնեն և յետագայ

պարականոն գրութիւնք չորս անգամների ստորագրութեամբ։ Ա. Առաջագրութիւնով Հաշուարարական մասին պատուիրուում է Սինօղի ծախսարարին առանձին յանձնարարութեանց աստիճանաւոր Ռուբէն Մելիք-Աղամեանցի ռոճկի երրորդական մասն՝ նորա Մայր Աթոռին հասանելի հինգ հարիւր ռուբլի պարտքի համար, յետ պահպանել ամսէ ամիս մինչև նորա բոլոր պարտքի լրանալն, և յետ պահած գրամն հետգհետէ յանձնել Աթոռոյ գանձապահին։ Բ. Նոյն մասի առաջագրութեամբ յանձնուում է վանական կառավարութեան պահանջել պարոն պրօկուրօրից աթոռապատկան տան երկամեայ չորս հարիւր ռուբլի վարձը և ներկայացնել ատենին, որք առ կենդանութեամբ և յետ մահուան Հայրապետին քանիցս պահանջուած էին բանիւ և գրով, բայց չ'էին վճարուած։ Այս մասին՝ սրբազան, Դուք և պարոն ատենադպիր Փիլիպպոսեանցն լաւ կ'մտաբերէք՝ որ ես պնդում էի. «Պրօկուրօրն արդար օրինաց ձիշտ գործադրութեան հսկող է, երբ օրէնքն իւր պարտիք չ'վճարողին յանցաւոր համարելով՝ պատժի կ'ենթարկէ, պարոն պրօկուրօր իւր տալիք չ'հատուցած՝ արդար օրինաց ուղիղ գործադրութիւն պահանջող չ'է կարող հանդիսանալ»։ Գ. Պահանջել նախկին պրօկուրօրի պաշտօնակատար Կոստանդին Իւզբաշեանից իւր առանձին ձեռագրով առ սուրբ Աթոռն ունեցած ութ հարիւր ռուբլի պարտքն և հասուցանել գանձարանին։ Սխալ չ'հասկացուի, նոր պրօկուրօր պարոն Կանչելիի նոյն չափ պարտքն և նոյնապայման ձեռագրով՝ պահանջելու համար ապօրինի կարծուած անօրէնութիւն չ'է եղած։

Դ. Վեհաբանի նոր պարտիզպանն՝ երեք հարիւր բուր-
լի տարեկան ռոճկով, աւելորդ համարելով՝ պատու-
իրել վանական Կառավարութեան արձակել: Ե. Խնայ-
ողութիւնն յարգելով՝ պատուիրել ծախսարարներին
առանց նախընթաց թոյլտուութեան Սինօղի մեծագու-
մար ծախսերի վերանորոգութիւնք չանել, որոյ մէջ
էր և պարոն պրօկորօրի տան անկալիք, միայն շքե-
ղութեան համար նորոգութիւնն: Զ. Առանց կաթու-
ղիկոսի ընտրութեան, հաստատութեան և նախընթաց
հաճութեան վանահայրեր չ'տեղափոխել, և կուսակրօն
վանականներ չ'ընդունել, մանաւանդ այնպիսի անձաւո-
րութիւնք՝ որոնք գտնուում են ոստիկանական տես-
չութեան հսկողութեան ներքոյ և այլն, և այլն, և այլն:

Վերջին երկու կէտերն խիստ առաւել նշանա-
կութիւն և կշիռ ունին, նախ՝ ըստօրում սուր Աթոռն
ընդհանրապէս նոր շինութեանց կարեւորութիւն ունի
և ոչ խարխուլ շինուածոց ընդվայր նորոգութիւն:
Ճեմարանի պահպանութիւնն և միաբանութեան կե-
ցութիւնն պահանջում են անհրաժեշտ ծախքեր. իսկ
գանձարանումն այնքան ազատ գումար չ'կայ, որոյ
յուսով սկսուածներն կարողանան աւարտ առնել,
առանց ձեմարանի անուշտով անձեռնմխելի համարու-
ած աննշան գումարին ձեռք տալու և առանց երու-
սաղէմացոց նման ազգային հաստատութիւնն պար-
տուց ենթարկելու: Մանաւանդ որ Սինօղն չունի
այն մեծ վստահութիւնն ազգի առաջ՝ ինչպէս ազգ-
ընտիր Հայրապետն, նուիրաբերութիւն խնդրել և
յաջողիլ ստանալ: Եւ երկրորդ՝ նոյն իսկ սրբազնա-
գոյն Գէորգ և Մակար Դիտապետք առանց ընդերկար

նախապէս փորձառութեան չ'են ձեռնադրած սոսկա-
կան աշխարհականների՝ ինչպէս հայր Բաստամեան-
ցին, հայր Ստեփանէին, հայր Նահապետեանցին, սըր-
բազան Սուրէնեանցին և այլն: Գէորգ կաթողիկոս իւր
սեփական իրաւունք համարելով էջմիածնի վանքում
միաբան ընդունելն, նոյն իսկ Մայր Աթոռոյ ժառանգա-
ւորների ուսումնարանից ընթացաւարտներին՝ որոնք
Տեղակալ Գէորգ Արքեպիսկոպոս Վեհապետեանի հրա-
մանով ձեռնադրուած էին, երեք ամբողջ տարի միաբան
չ'կամեցաւ ճանաչել, մերձակայ վանքերն ուղարկեց:
Մակայն Դուք՝ երևի հոգելոյս Հօտապետի յիշատակը
պատուելու համար, վանական կարգերի և սովո-
րութեանց հակառակ, անփորձ և ձեմարանից ան-
հանգիստ բնաւորութեան համար արձակուած Լեոն
Խօջայեանցին ընդունեցիք և արեղայ ձեռնադրեցիք.
գուցէ ապագայումն պարծենալու համար՝ որ Հայոց
եկեղեցւոյն ընծայեցիք այնպիսի մի արտակարգ ար-
ժանաւորութեամբ օժտուած հոգևորական: Այժմս
խղճի մտօք ասացէք, Դուք առաւել անհնազանդ էք
եղեղեցւոյ գլուխ Հայրապետների տնօրէնութեանց և
Մայր Աթոռոյ վաղաւուրց սովորութեանց դէմ՝ թէ
ես աւելի ըմբոստ եմ Զեր կարծեցեալ Տեղակալա-
կան իշխանութեան առաջ:

Մի կարևոր խնդիր, որոյ լուծումն օգտաբեր է
Սինօղի գործավարութեան եղանակին և գոյութեան
նպատակին. երբ Տեղակալն երկու և աւելի ամիսնե-
րով հիւանդութիւն պատճառաբանած, տանից դուրս
չ'է գալիս և պրօկորօրի պաշտօնակատարը չ'է թոյ-
լատրում օրագիր կազմել նորա բացակայութեան հա-

մար, առարկելով՝ որ նա կաթողիկոսի փոխանորդ է, ինչպէս նոյն իսկ Հայրապետը միշտ բացակայ լինելով Սինօղից՝ ստորագրում է կամ ոչ կազմուած օրագիրը, նոյնպէս և նախանգամն կարող է առնել: Այսպիսի ժամանակ՝ հարցնում եմ Ձեր սրբազնութեան, Սինօղի փակ կ'համարուի, թէ առանց նախագահի և արձանագրութեան նորա բացակայութեան մասին՝ իբրեւ եկեղեցական գերագոյն ատեան, ձայնատուութեան իրաւամբ միւս բազմութիւ անդամոց ներկայութեամբ իւր համաբարդուած գործերին ընթացք կ'տա: Այս եղանակն առաւել վայելչական էր՝ թէ առանդին բանակցութեանց առիթ դարձնելով՝ արտաքին միջամտութիւն և հրահանգ խնդրելն: Այս փափուկ խնդրոյ վերաբերութեամբ շատ յառաջ գնալ չ'եմ ցանկանում, միմիայն յայտնում եմ իմ զարմանքս թէ՝ ինչպէս քաղաքական բարձրագոյն իշխանութիւնն Ձեր գերապատուութեան սենեակ՝ ուր լինում էին ամենայն տնօրէնութիւնք, օրինաւոր հաստատութիւն ճանաչեց, և սրբազան Սինօղի ատեանն՝ ուր չորս անդամների համտձայնութեամբ, խաչ-աւետարանի, պատկեր-գերծալի ներկայութեամբ միշտ վճռուում էին խնդիրներ, համարեց ապօրինի կազմութիւն: Թերեւ ըջամիտներին շատ լաւ յայտնի են զրգուճներն ու խլրամունք՝ որոց յաջողութեան պատճառաւ մեր վարմունք ահնազանդութիւն համարուեց, մեր աքսորուեցանք և Սինօղի ըջանումն ծառայողներ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վեհապետի անմիջական ենթադրութենէն հանուելով՝ ստորագրուեցան Կովկասու կառավարչապետի և այլադաւան

ազանց հոգեւոր գործերի բաժնի գլխաւորին, ինչպէս և առաջուց իբրեւ ծանօթութիւն յիշատակեցի վերէն: Թէպէտ և մանր ու խոշոր շատ և շատ ասելիքներ կան, որոնք Ձեր հասկացողութեան չափի անձկութիւնն, կառավարչական հանճարի բացակայութիւնն և օտարին գործիք լինելու տխուր իրականութիւնն և պատրաստականութիւն կարտայայտեն, սակայն ես բաւականանալով յիշատակուած սակաւներով՝ ապագային կ'թողում ընդարձակ խօսելիքս և կ'դառնամ այլ միւս մեղադրանքի՝ զոր Արարատի խմբագրութիւն Ձեր հաւանութեամբ և յատուկ պատուիրանատուութեամբ՝ ինչպէս հաւանական է կարծել զրուածոց բարձրաթուիչ ոճէն և արտայայտութեանց իշխանասիրական եղանակէն, բարդած է ինձ վերայ հաւասար Սինօղի ատենում անկանոն գործողութեանցս:

Թ.

Գալով Արարատ ամսագրում իմ տպագրել տուած տեղեկութեանը կաթողիկոսական կայքի գողութեան մասին և նոյն պատճառով յօդուածագրի բազմիմաստ հարցապնդումներին և կասկածաւոր, թէական ակնարկութիւններին՝ Ձեր գերապատուութեան բացարձակ յայտնում եմ: Նախ՝ Սինօղի գործերումն են այսօր ինչէս իմ տուած յայտարարութիւնն, նոյնպէս և նորա հիման վերայ եղած գրագրութիւններն՝ որոնք բոլորն ևս օրագրական նշանակութիւն ունին, և Արարատի մէջ յառաջագոյն տպագրուած ատենական գործերից ծանօթութիւնները մշտապէս նոյն վերնանագիրն են ունեցել. այսինքն «բաղուածք յօրագրու-

թեանց Սինոդի»: Եթէ այդ վերնագիրն անուշադրութեան սխալ լինի՝ այնուամենայնիւ եղելութիւնները դորանով չ'են հերքուում. եղելութիւններ՝ որոնք մինչև այսօր բերանացի պատումներով յայտնի են ամէնքին¹⁾:

1) Հայրապետի մահուանից յետոյ Սինոդի սրբազան անդամների հաճութեամբ Արարատ ամսագիրը մի համառօտ տեղեկութիւն կամեցաւ տալ ազգայնոց, սակայն՝ Տեղակալ Երեմիա եպիսկոպոսն թոյլ չտուաւ այն տարածելու, այլ հանեց, միայն արտասահման գնացած քանի մի օրինակներ մէջ մնացին: Ահա նորա բովանդակութիւնն. —

«Հանգուցեալ Հայրապետի պատուական նշխարք վայելուչ հանդիսիւ ի հոգ տալանի հանգուցանելուց յետոյ՝ Սինոդի սրբազան Ատենակալները, ինչպէս Բարձրագոյն հաստատեալ «Կանոնադրութեան 32-րդ յօդուածի ցուցմանց համաձայն՝ «զգուշացած էին Վեհարանում գտնուած աթոռապատկան կահ-«կարասեաց, Նորին Սրբութեան սեպհական գոյից և պաշտօ-«նական թղթոց, նոյպէս և ապրիլի 24 սկսան ցուցակագրել «առանց թոյլտուութեան կողմնակի մասնակցութեանց: Առ-«աջին իսկ օրն իր դարմանքն բանիւ յայտնում է գերա-«պատիւ Սուրբիա եպիսկոպոսն անդամակցաց Վեհափառ «Կաթողիկոսի արկղումն ակնկալութեան հակառակ անը-«շան գումար գտնուելու մասին և ապա ստիպում է Յակովբ «Կիրակոսեանին յայտնել իսկութիւնն: Նա առածինն խոս-«տովանում է թէ՛ իւր ձեռքումն գտնուում է տասն և մի «հազար բուլլի արժեւորման, որոնցից ըստ պատուիրանի «Վեհափառ Հայրապետին պէտք է չորս հազարն տայ Տփլիս-«սում գտնուող երկու քահանայից, իսկ մնացորդով իրան «համար մի բնակարան շինէ: Այս յայտնագործութիւնից յետոյ «Սրբազան Սուրբիա եպիսկոպոսն հրաւիրում է նորան բե-«րել այդ գումարն և յանձնել վանքին, երբ նա յանձն չէ «առնում՝ այն ժամանակ, ապրիլի 25-ին, յետագայ ծանու-«ցագրով հասուցանում է ի տեղեկութիւն Սրբազան Սինոդի:

««Յերեկեան աւուր գերապատիւ անդամք Սրբազան Սինո-

Երկրորդ՝ Բերքի տանը Յակովբի արկղների բա-ցուելու ժամանակ իմ, Ներսէս եպիսկոպոսի, Սահակ վարդապետ Բաղդասարեանի և Սահակ արեգայ Ամատունոյ ներկայութիւնն անպաշտօն կերպով չ'էր, այլ յանձնուած Սինոդի Տեղապահիդ և միւս անդամ-

««Հիդ ընդ գերագնիւ պրօկուրօրի բարձեալ զինք զրանց ««Վեհարանի՝ ձեռնարկին ի ցուցակ բերել զկայս հանգուցեալ ««Հայրապետի ազգիս, յորմէ ընդ անշան և չնչին իրաց ««յայտնեցաւ մի հազար ութ հարիւր բուլլի գումար, յորոց ««եօթնետասն արժեւորմանք: Այսպիսի անակնուշի իրողու-««թիւն շուարեաց զիս, ըստ որում ի 1857 ամէ և ցայսօր լի-««նելով հոգեղաւակ Նորին Սրբութեան՝ մերձաւոր գիտակ եմ ««Նորոյն կարողութեան, պարգևաբաշ ձեռաց առ իւրան ըստ ««մարմնոյ և առ օտարս, ես և ջերմեռանդ հարազատութեանն ««առ Սուրբ Աթոռս և ակնունէի տեսանել գէթ գերեսուն ««հազար բուլլիս յարկեղ Նորին նաև զկերպասիս և զար-««ծաթեղէնս:

««Որովհետեւ գերեցեաց ի յուսոյ, ուստի ի հանդարտու-««թիւն խղճիս կոչեցի ի հարցափորձ զպարոն Յակովբն Կիրա-««կոսեան, որ խոստովանեցաւ, զի հանգուցեալ Հայրապետն ««շարաթու աւուրքք յառաջ քան զմահն յանձնեալ է ի ձեռս ««իւր պտասն և մի հազար բուլլեաց արծաթոյ արժեւորմանս ««յաղագս յղելոյ ի նոցունց առ Արսէն քահ. Բագրատունի ի ««Տփլիս գերկու հազար արծաթիս, առ Գիւտ քահ. Աղան-««եանց նոյնչափ, իսկ զմնացորդն տալ ի գին միոյ տան ի ««բնակութիւն ինքեանն:

««Գիտելով քաջ գնեռատես զգուշաւոր վարմունս Նորին ««Օծութեան և յիշելով զկտակագիր Նորին՝ յորում ստորա-««գրեալ են դեռ յամին 1883 գերապատիւ Արիստակէս և-««պիսկոպոս Մեղրակեան և Մամբէ վարդապետ Սանասար-««եանց, զխոստովանութիւն պ. Յակովբայ գտանեմ թերի, զի ««ոչ յայտնեցան զրաւոր հաւաստիք առ այն. յայս սակս ««զվերոյգրելոցն հասուցեալ ի գիտութիւն Սրբազան Սինո-

ների կողմից, թէև շտապողութեան պատճառաւ օրա-
գիր կայացած չ'է: Ուրեմն և մեր Բերքի տանն ծա-
նօթացած տեղեկութիւնները ըստ մասին Սինօգական
են համարուում, թէև գրաւոր հրաման չունենալով՝
գրաւոր ևս պատասխանած չ'ենք Սինօգին: Բայց

«գիդ՝ մատուցանեմ ընդ սմին զթուահամարս տոկոսաբեր
«գրամաթղթոց հանգուցեալ Հայրապետին՝ զծանօթ եղեալսն
««ինձ, որում կարէ վկայել և Սրբազան Ներսէս եպիսկոպ-
««ոսն, և յարգոյաբար խնդրեմ՝ փութալ ի ձեռս առնուլ ըզ-
««հարկաւոր միջոցս յազազս ի յայտնութիւն բերելոյ զկո-
««րուստն և սրբելոյ գլխատակ անուան հանգուցելոյն ի բազ-
««մադիմի իրաւացի բամբասանաց ազգայնոց»»:

«Զանազան կարգի տոմսակների թիւն է 54, իսկ գումարն
«26625: Դոյն յայտարարութեան հիման վերայ Յակովբը
«յանձնուում է արդարադատութեան և նորա քեռորդի Բեր-
«քի տունն հետախուզուելով՝ գտնուում 11 հազարի գրա-
«մատոմսեր, կերպասեղէններ, արծաթեղէններ, մատանիներ
«և այլ առարկայք, որոնք չէին կարող նուիրուած լինել և
«պատկանել մի սպասաւորի. ուստի և երկուսն էլ բանտար-
«կուեցին մինչև հեռաւոր քննութեան և վճռահատութեան
«վախճանն:

«Ինչպէս ստուգութիւնից յայտնուում է վանքապատկան
«իրեղէնք, որոնք գտնաւորում էին Վեհաբանումն գործա-
«գրութեան համար, ամբողջովին պահպանուած են, բացա-
«ռութեամբ քանի մի արծաթեղէն սակաւարժէք անօթների,
«կորուստն վերաբերում է հանգուցեալ Հայրապետի գրամոց,
«անկար կերպաս, ասուի և բամբակի կտորեղինաց, գանա-
«գան արծաթի կահուց, բաժակների, ափսէների, ընչատու-
«փերի, մատանիների, բաժակակալների, մուշտակի, և այլն:
«Քահանայական կամ վարդապետական խաչերի, մասնա-
«տուփների և այլ եկեղեցական նուիրաց կորուստ բնաւին
«չը կայ, հակառակ լրագիրների անտեղեակ հրատարակու-
«թեանց: Զը կայ կորուստ և կաթողիկոսի պաշտօնական

ամէնքին յայտնի է՝ որ այնտեղ ապացուցուած էջմի-
ածնապատկան սակաւ իրեղէնք յայտնուեցին, իսկ
եկեղեցական խաչ, մասնատուփ և մասունք չ'ենք
տեսած: Մնացորդ շատ արծաթեղէնք տակաւին չ'էին
ապացուցուած թէ՛ հւմ են պատկանում. ըստ որում
Յակովբն ասում էր իմն են, գնած եմ:

Երրորդ՝ Արարատից դուրս կորզուած ծանուցա-
գիրն ես առանձին նամակներով և ոչ մի տեղ չ'եմ
ուղարկած, բացի Պօլոյ ամենապատիւ Պատրիարքին:
Արդարեւ, գրած, պատրաստած ունէի թղթեր մի օրի-
նակ բովանդակութեամբ ազգային լրագիրների խմբա-
գրութեանց, թեմական առաջնորդների և Պատրիարք-
ների անուանով, սակայն՝ ափսոսալով պէտքէ՛ ասեմ,
թողի և չ'ուղարկեցի, որոնք իբրև ապացոյց ժամա-
նակին կարող են առաջարկուիլ ուր որ պէտքէ: Եթէ
դուրս կորզուած թերթերի թիւն պակաս է՝ Դուք և

«թղթերի, ըստ որում ամեն ելւմտական մատեանների հա-
«մաձայն ցուցակագրուած և՛ պահպանուում են վախճանեալ
«Գէորգ չորրորդի թղթոց և գործոց մօտ: Հաւանական կարծ-
«եօք անյայտացած է Վեհափառ Հայրապետի կտակագիրն,
«որոյ մասին բազմիցս ինքն պ. բժշկին, իւր գիւտնադպրին
«և այլոց ակնարկած է, իսկ վերջին ժամանակ ստացած էր
«գանձարանից Յովհաննէս կաթողիկոսի հրիտակն ի նկա-
«տառութիւն որպիսի հանգամանքերը գուշակել են տալիս
«կտակագրի գոյութիւնն:

«Որպէս զի հեռաւոր և մերձաւոր ազգայինք լրագրական
«անհիմն կամ նպատակաւոր հրատարակութիւններից չը
«գաղթակղուին, հարկ համարուեցաւ առ ժամս վերոյիշեալ
«յայտնութիւնք ծանուցանել Սրբազան Սինօգի կողմանէ.
«ապագայումն նոր լոյս տեսած իրողութեանց համար ըն-
«թերցողք անտեղեակ չեն մնալ»:

բանաքաղն պէտքէ իմանաք՝ որ Արարատն հրատա-
րակուած լինելով Ձեր իսկ նախնիքաց թոյլառու-
թեամբ նոյն յօգուածը միջին ուղարկուած է արտա-
սահմանի բոլոր բաժանորդներին երկու երեք օր յա-
ռաջ: Դորանից յետոյ Դուք Ձեր մենտոր բանաքա-
ղից խրատ անելով՝ հրամայում էք դուրս կորզել
այն թերթերն և միաբանութեան վերայ բաժանուած
համարները յետ ժողովել: Այս մասին խմբագիր Արիս-
տակէս եպիսկոպոս Դաւթեանի բացատրական յայ-
տարարութիւնն բացորոշ ցոյց է տալիս՝ զոր դեռ
չ'էք յանձնած քննութեան և պատասխանատուութեան,
ինչպէս սպառնում է պաշտօնական ամսագիրն:

Չորրորդ՝ նոյն իսկ Կաթողիկոսական արկղի
բացուած օրն՝ երբ կէս օրուայ ժամն 12-ին վերա-
դառնում էինք իւրաքանչիւր ոք իւր սենեակ, վեհ-
արանի սանդուխների վերայ ներսէս և Արիստակէս
սրբազաններին յայտնեցի իմ զարմանքս աննշան գու-
մար յայտնուելու համար և Յակովբին հետս առած
տուն տարայ, ուր տեսաւ նորան պարոն Ամբարզան-
եանցն ինձ այցելած ժամանակ և ինձանից յետոյ գնաց
պարոն պրօկուրօրին: Նոյն օրը Յակովբին ես ձեռքից
բաց չ'եմ թողել, հետս 'ի միասին տարել եմ՝ վեհա-
րանի սեղանատուն ճաշելու, այնտեղից լճակի վերայ
շրջագայելու և հարկաւոր ծանօթութիւնք ստանալու:
Ապա թէ երեկոյեան թէյից յետոյ նորան ճանապարհ
տալով՝ ներսէս սրբազան եպիսկոպոսից ստացել եմ
արքունի տոմսերի թուերն, սրովհետեւ նորա ձեռքով
են ստացուել շատ անգամ նորանց տոկոսներն և գի-
շերուայ 10 ժամին կացարանս դառնալով՝ պատրաս-

տել եմ յայտադրի՝ նախարտակն, հանգստացել և
առաւօտուն ամսոյ 25-ին, Ձեր Գերապատուութեան
ներկայացել և պատմել եղելութիւնն: Ես չ'էի կա-
րող վեհարանում նոյն իսկ արկղի բացման ժամա-
նակն, պաշտօնական անձինքների ներկայութեամբ,
առանց օրինաւոր ապացոյցների, Յակովբի օձիք բռնել,
պահանջ յարուցանել և նորան յամառութեան մատ-
նելով՝ յափշտակուած գոյքը կորստեան տալ, ինչպէս
սովորական երեւոյթներից յայտնի է փորձուածներին:

Հինգերորդ՝ եթէ Յակովբը 11000 ըուբլին յան-
ձրնէր վանքին՝ այլ ևս ինձ վերայ չ'էր մնալ նորանից
բողոք բառնալու կամ ոչ պատասխանատուութիւնը
և պարտաւորութիւն: Այդ բանը նա կարող էր անել՝
ով ուր՝ իբրեւ վանքի իրաւանց տէր, ձեռք կ'մեկնէր
և նորանից կատանար որպէս զողոնք այն դրամները:
Ես ինչպէս Ձեր սրբազնութեան սենեկումն ասացի,
նոյնն այժմ ևս կրկնում եմ, բողոքող անձնաւորու-
թիւն լինելով՝ այդ խնդրում դատաւորի կամ հաշ-
տարարի իրաւունք և դեր չ'եմ կարող ունենալ: Այս
ստուգութիւնն ամէն մի փոքր 'ի շատէ բանիմացի
յայտնի է՝ որ ամբաստանողն ամբաստանելոյն իբրեւ
հակակիր՝ ոչ մի օրէնքով չ'է կարող բաղդաստան
վճռատու լինիլ:

Եւ վեցերորդ՝ եթէ ես ամբողջ մի օր Յակովբի
վերայ տալիք բողոքս ուշացնելով պատասխանատու
եմ՝ իբրեւ Մայր Աթոռոյ ժառանգաւորներէն մէկն,
հապա Դուք՝ Երեմիա եպիսկոպոս, իբրեւ Տեղապահ և
վանուց զրկանքներն պահանջելու տէր, ինչպէս կար-
դարանաք՝ երբ ամիս անցնելուց յետոյ էք յայտնում

միւս մնացորդ՝ որպէս թէ կաթողիկոսական, տոմսակների թուերն: Ի՞նչպէս կարգարանայ և պարոն պրօկուրօրն՝ որ դեռ 1889 թուականին՝ Կաթողիկոսի ինֆլուէնցիայով ծանր հիւանդութեան ժամանակ յանձնարարութիւն ունէր նախարարից հսկել նորա կայից, վերայ, և բժշկից միշտ գեկուցումն ստանալով հիւանդի դրութեան մասին՝ յայտարարել ում որ պէտքն է. իսկ մահուանից յետոյ Սինօդի կնքով չբաւականանալով՝ և իւր դրոշմն դնում էր վեհաւրանի դռներին: Գիտութեամբ էր արդեօք Ձեր և պարոն պրօկուրօրի ընդ երկար միջոց լռութիւնն՝ թէ անգիտութեամբ: Վայել չ'է Դաւիթ մարգարէի սաղմոսն յիշել այստեղ. «Եղիցին նոքա իբրև զշուն համբալ, որք ոչ կարասցեն հաշել»: Այսօր անտարակուսելի յայտնի իրողութիւն է՝ որ նոյն իսկ իմ յայտարարութիւնս տուած օրը պէտք էր Յակովբի արկղներից հանել 30000 ըութլին, ինչպէս և ամբողջութեամբ եղել էր: Բայց սորա և նորա ձեռք անցան պահպանելու անունով և այլ ևս յետ չ'զառնալով՝ ժառանգութիւն դարձան ճարպիկներին, որպէս զի արդարանայ հասարակական առածը. «Գողն գողից գողացաւ, Աստուած վերեն զարմացաւ»:

Սրբազան Տեղապահ, Դուք այս խնդրում վարուեցիք այնպէս, ինչպէս վարուած էիք սրբազնագոյն Գէորգ Հովուապետի գոյքի գողութեանց յայտնագործելու մասին: Դուք առանձին գաղտնի յանձնաժողովի անդամներ կարգեցիք, որոց մինն էր և Սեդրակեան եպիսկոպոսն. աշխարհալուր դրդիւններով գիւղերում և քաղաքներում տներ որոնել տուիք, որ-

քան կարելին էր շատ անձնաւորութիւնների երես աշխատեցիք մրտել և պատահած մասնաւոր դէպքը հրապարականախատ առնել և ապարդիւն դուրս գալ աշխատանքի ասպարէզից: Այդպիսով միջոց տրուեց հնարագէտ մարդկանց իրենց բաժինն և վիճակ ունենալ նոյն գողոնքից և ապա Ձեր առաջին պարծենալ իբրև ազգային սեփականութեան անկորուստ պահպանութեանը նախանձախնդիր վերահսկողներ: Ի՞նչ էք կարծում, պարոն քննչի նման և պարոնայք գաւառապետ և պրօկուրօր չ'ունեցան իրենց բաժինն այդ աւարի մէջ, որոյ ձեռքէ ձեռք անցնելու մանրամասնութեանցն քաջածանօթ էին:

Այս բոլոր ստոյգ տեղեկութիւններ յիշատակելուց յետոյ՝ ներում եմ ինձ մի համեստ հարցմունք: Եթէ Դուք՝ գերապատիւ սրբազան Հայր, այնքան նախանձախնդիր էիք ճշմարտութեան և հասարակաց միտք խաղաղ պահպանելուն անստոյգ հրատարակութիւնների վերաբերութեամբ՝ որ բարեհաճեցիք Արաբատ պաշտօնական ամսագրում ոչ միայն Սինօդի դիւանական գործերից քաղուածներ խմբագրելն թոյլատրել, այլ և ազգային լրագրութիւններից՝ որոնց և կցորդել քմահաճ բացատրութիւններ, չ'էիք կարող արդեօք Ձեր պատասխանատուութիւնն շնորհել և իմ կազմած տեղեկութեանը՝ նորա վերնագիրը միայն փոխել տալով, բառեր ու հատուածներ հանելով՝ ինչչառած էիք Կաթողիկոսին վերաբերուած գրուածների մէջ, և ապա թոյլատրելիք տպագրել իբրև միաբանութեան կողմից ազգին տուած մի հանգստացնող համբաւ: Շատ լաւ կարող էիք, սա-

կայն չ'արիք նորա համար, որպէս զի ես և Ներսէս սրբազան՝ որպէս միջանկեալ նախադասութիւններ, դուրս ձգուէինք և ինքներդ ու Արիստակէս եպիսկոպոս՝ որպէս գործողութիւն ու ենթակայ, մօտենայիք միմեանց: Այդ շատ լաւ գիտէր և Մշակը իւր բռնած դիրքով, մանաւանդ որ Դուք՝ Սեդրակեան և մշակական համախոհ Զեզ համար մեր վերաբերութեամբն եղած, հասած էիք համարում Յիսուսից իւր աշակերտաց ակնարկած ժամանակն, յորում զմեզ սպանանէին Աստուծոյ պաշտօն մատուցանել կ'նշանակէր:

Փոքր ինչ խոտորիմ ուղիղ կարգից: Հոգելոյս Հայրապետի մօտ քանիցս անգամ թախանձանօք խնդրարկու եմ եղած տարիներ յառաջ, տակաւին Նրեան եղածս ժամանակ և վերջերն, Մատթէոս և Գէորգ կաթողիկոսների սեփական կայքի հետ պատահած գէպերն աչքի առաջ ունենալով. կանոնաւոր կերպով կարգադրել իւր ունեցածի մասին, կամ առ կենդանութեամբ բաշխել իւր մարմնաւոր ազգականներին՝ քանի մի մերձաւորների զիտակցութեամբ, կամ կտակաւանդութեամբ տնօրինել: Առ այս միշտ պատասխան եմ ստացած. «Միամիտ կաց, ոչ ոքի դժբաղդութեան առիթ դառնալու չ'եմ և չ'եմ դարձած»: Ինձ նման և պարոն բժիշկ Զարգարեանցը թախանձել է՝ որ Նորին Սրբութիւնն, որպէս մահկանացու իւր գոյքի մասին կարգադրութիւն առնէ: Նա ևս ինձ նման պատասխան է ստացել. «Միամիտ կաց՝ պարոն բժիշկ, ամենայն ինչ կարգին է. իմ մահուանից յետոյ ոչ ոք չ'ի տուժիլ»: Իսկ երբ իւր ըստ մարմնոյ

ազգականները մշտական թախանձ են կրկնել առ ինքն ապրուստի մասին, նորա սովորական պատասխանն է եղել՝ անգամ Սահակ վարդապետ Բաղդասարեանցի նեկայութեամբ. «Յօթանասուն տարի է սուրբ էջմիածնի միաբան եմ, նորա հաց և ջրով մեծացած և մարդ դարձած, մեծ բան է՝ արգեօք՝ որ ես մի տասն հազար բուբլի հոգեբաժին թողնեմ այդ ազգային նուիրական հաստատութեան: Ինչո՞ւ էք ներում ձեզ՝ ձեռքէ եկած աշխատանքով չ'ապրել, այլ արտաքին, կողմնակի եկամուտ ունենալ»:

Բացի յիշատակուած բերանացի առաջարկներ և խոստումներ՝ արգէն մահուանից երկու ամիս միջոց յառաջ գանձարանից պահանջել և իւր մօտ էր երջանկայիշատակ Յովհաննէս կաթողիկոսի կտակագիրն՝ որով և հաստատուն յոյս տուած էր սրբազան անդամներին թէ՛ ինքը գիտէ ի՞նչ պէտքէ սնօրինել: Մանաւանդ Տփլիսի սուրբ Գայիանեան օրինորդական ուսումնարանին որոշած 5000 բուբլիանոց տոմսակի քսան տարիներից ՚ի վեր գոյութիւնն ու պատմութիւնն շատ անգամ ինձ մօտ կրկնած և քանիցս իւր կտակաւանդութիւնք 1864 թուին Տփլիս, 1882 թուին Ղրիմու սարբ Սաշի վանքում և 1883 թուին Կայսեր թագադրութեան գնալու ժամանակ՝ դարձեալ Տփլիսում, ինձ և շատ մերձաւորներին պնդագոյնս հաստատել էին և համոզել՝ որ նա ունի կտակ, կամ գոնէ գրաւոր որոշումներ իւր ունեցածի մասին: Ուրեմն, այսպիսի հաւաստիք ինձ խրախոյս ունենալով՝ ի՞նչ մեծ յանցանք իմ գործել ամէն տեղ եղած պատշաճից կանոնին և սովորութեանց համա-

ձայն ասել. «Կաթուղիկոսարանի կնքուած դռները
թէ ոչ քառասուն՝ դռնէ եօթն օրից յետոյ բացուին»,
և այն 'ի պատիւ տեղւոյն և Հայրապետին, այն ինչ
հասարակ քաղաքացու մարմնաւոր ժառանգորդներ
տարիներ յետոյ են ժողովուրդ կողոպտւոր շուրջ
տնօրէնութիւն առնելու: Միթէ հաւանական չէ կար-
ծել՝ որ բարեյիշատակ հանգուցեալն ունէր կտակ,
բայց նոյն իսկ մահուան մերձեցած օրեր, որին
առաւել գիտակ կ'լինէր Յակովբն, յափշտակու-
եցան անխղճաբար և առիթ դարձան՝ այլ հոգածու-
թեանց հետ միասին, Նորին Սրբութեան յանկարծա-
հաս մահուան, ըստ որում՝ իբրև տարապայման հա-
մեստ և պարկեշտ մարդ, իւր տան զաղտնիք զգու-
շանում էր այլոց պատմել, ինչպէս քանիցս անգամ
հազարաւոր բուբլիներ իւր սեղանի դարանից բար-
ձուած ժամանակ՝ չ'կամենալով սպասաւորներին հա-
սարակաց կասկածանքին ենթարկել, բաւականացել է
ինձ, Ներսէս սրբազանին և այլ մտերիմների իբրև
տրտունջ պատմել և լուել: Միթէ նոյն իսկ Յակովբի
Ձեր սենեկումն ասած խօսքերն «11000 բուբլին
կ'վերադարձնեմ, եթէ անգամք ինձ ձեռագիր կ'տան՝
որ այլևս պահանջ չ'ունին ինձանից», ակնյայտնի
ապացոյցներ չէին նորա յանցաւորութեան և ստու-
թեան թէ՛ Վեհափառից բարձուած են ոչ միայն 11000
արծաթ, այլ աւելի շատ հանդերձ արծաթեղէններով
և կտորեղէններով: Եւ եթէ Յակովբն յայտնի չ'էր
Հայրապետի օրհասական կացութիւնն՝ ինչից ստի-
պուած նա շաբաթներ յառաջ իւր ունեցածն տեղա-
փոխում էր իւր քրոջ տունն, որին ականատես վկայ

են բոլոր վեհարանական սպասաւորները, սուրհան-
դակներն և դռապաններն. իսկ ով կարող էր յայտնել
նորան այդ հաւանականութիւն, բացի պարոն Զար-
գարեանց բժշկէն:

Գալով այս առարկութեան, «Կաթուղիկոսի կայք
օրէնքն եկեղեցական կ'համարի՝ թէ անձնական», ան-
տարակոյս հաստատամտութեամբ՝ հիմնուելով մեր
եկեղեցական պատմութեան, սովորութեան և կանոն-
ների ցուցմանց վերայ, պէտքէ ասեմ: Առ կենդա-
նութեամբ հայոց եկեղեցւոյ իւրաքանչիւր կոռա-
կրօն վանականի գոյք իւր անձնական սեփականու-
թիւն է համարուած և իւր հաճոյից համաձայն նա
տէր է մատակարարելու ո՞ր և ո՞ւմ կամի, յետ մահուան
դառնում է այն ժառանգութիւն եկեղեցւոյ և վանուց:
Այսպէս է սուրբ Իսահակ Պարթևի կանոնական որո-
շումն. այսպէս է եղել բոլոր Հայրապետաց և առաջ-
նորդաց կացութիւնն: Նոյն իսկ Կայսերական օրէնքն
այսպէս ճանաչած էր և է: միայն բարեյիշատակ
Գէորգ Կաթուղիկոսի թախանձանօք՝ ազգայնոց պա-
հանջին համաձայն, Աղէքսանդր երկրորդ Ռուսաց
կայսրն հաճեցաւ մասնաւոր փոփոխութիւն դնել այս
օրինական ցուցմանց մէջ՝ ասելով. «Առանց կտակի
վաղճանող վանականի գոյքն պատկանում է այն վա-
նուց, որոյ ինքն միաբան է եղել»: Լաւ մտառելու է
«առանց կտակի» բառերն՝ որով կամեցել է օրէնքն
նախ՝ մերժել մարմնաւոր ժառանգների պահանջողու-
թիւնը, որախիք ցայսօր Ներսէս կաթուղիկոսի ազ-
գականաց կողմանէ շարունակուում են, և երկրորդ՝
ընդ քօղով հաստատել, որ հոգևորական անձն իւր

խնայողութեամբ ձեռք բերած ստացուածի կատարեալ տէրն է ըստ հաճոյս կարգադրել որպէս և կամի՝ մինչ կենդանի է:

Հոգեւոյս Հայրապետի կայից մասին առ նորա կենդանութեամբ ոչ մի օրէնք չ'էր կարող վճռել իբրեւ եկեղեցական և Յակովբն այդ գիտէր անշուշտ պնդելով թէ «Ինքն կաթողիկոսն իւր մահուանից քանի ինչ օր յառաջ է ինձ նուիրել այդ գրամներն, ես գողացած չ'եմ»: Իսկ էջմիածնապատկան կայք, կարասիք, ոսկեղէն և արծաթեղէն ոչ ինչ չ'է յափշտակուած վեհարանից՝ դարձեալ կասեմ շեշտելով, բացի բանի մի սակաւարժէք ոսկեղէն և արծաթեղէն, ըստ որում նոյն իսկ կաթողիկոսական կայից ցուցագրութեան օրն սրբազան անդամք արծաթեղինաց մէջ պակասորդ բան չ'գտան՝ բացի մի արծաթի սրճամանից, ինչպէս կ'մտարեբէք և Դուր: Իհարկէ այսպիսի ուշադրութիւնն կարող էր անուանուիլ «անգամոց կողմանէ զգուշաւորութիւն»։ Ինչ կայ այդ տեղ Արարատի ազգային բաժնի խժրժողին զարմանալու և հարցեր առաջարկելու: Ուրեմն մի ամբարիշտ քարընկեցութիւն էր այդ Ձեր սրբազնութեան և Սեդրակեան Արիստակէս եպիսկոպոսի կողմանէ հանգուցելոյ յիշատակին՝ ձայն տարածելով, «աւել զբաժ սրբած են վեհարանն, վերեւից ներքեւ մի խորի կտոր չէ մնացած»: Այս իմաստներով հրատարակութիւններ լինում էին Մշակում և Հայրենիքում ոչ առանց Ձեր և Սեդրակեանի նախագիտութեան և որոշ զիտումների: Այս այնքան յայտնի ճշմարտութիւն է վանականի կայից մասին՝ որ յետին անմիտն կարող է վը-

կայել թէ՛ Երեմիա եպիսկոպոսն իւր կենդանութեան ժամանակ իւր տաճարէն հազարների տէրն է, ոչ ոք կարող չէ զայնս վանքական համարել, ուստի և ինչպէս կ'ամենայ՝ այնպէս կ'անօրինէ: Ապա թէ ոչ վանուց սեփականութիւն մասնաւորի մօտ չ'պէտքէ գտնուի, այլ իւր գանձարանում, և սուրբ Աթոռն ունի իւր գանձարանն: Նոյնպէս տէր ենք մեր ունեցածին ես, Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեան և այլք:

Ի դէպ ժամանակին ասածներս ըմբռնած են այս այբուբենական ճշմարտութիւններն, որովհետեւ Ձեր սրբազնութիւն զուսուսմի մանկութեան թողել և անտեղեակ է արդարութեան տարրական սկզբունքներին, ուստի առ Ձեզ միանգամ ես կատարեմ իմ թերաւարտ ուսուցչութեան պարտք՝ յուսով ապագայ լիաձեռն վարձատրութեան՝ ներկայ հատուցումն սակաւ համարելով: Վաղադարենի սովորութիւն էր առ հայս՝ երբ մի վիճակի նոր առաջնորդ կնշանակուէր՝ նորան ընդունած ժամանակ ազգային առաջաւորներն և եկեղեցական սեփականութեանց կառավարիչներ կ'տային նորա ձեռք վանքերի և եկեղեցիների ստացուածոց, կայից և գոյից ցուցակ և փոխարէն կ'պահանջէին առաջնորդի կարողութեանց նոյնպիսի նուախայ, որպէս զի երկուքն եւ միօրինակաբար հաւատացուն նորա կառավարութեանն և այլ վիճակ փոխադրութեան ժամանակ իւր ստացուածք իրեն յանձնուին, իսկ մահուանից յետոյ մնայ եկեղեցիներին: Այս մտօք և Բարձրագոյն կարգադրութեան մէջ էին, նախ՝ այն հատուած, որ փոխուած է այժմ, «առաջնորդի մահուանից յետոյ նորա գոյք մնայ իւր վիճակի

եկեղեցեաց՝ ինչպէս Սերովբէ Արք եպիսկոպոսինն մնացած էր Աստրախանի վիճակին, և երկրորդ՝ այն հատուած որ կայ և ցայսօր. «առաջնորդն պատասխանատու է եկեղեցական զբամոց և կայից կորստեան»: Շատ բերդերի և ագարակների տէր եպիսկոպոս և վարդապետ առաջնորդներ է ունեցել մեր եկեղեցին. նոքա կամ հայրենի ժառանգութեամբ և կամ անձնական վաստակով էին ճոխացած. բոլորն առ կենդանութեամբ վայելել են ունեցածնին, բաշխել են ըստ հաճոյս ում և կամեցել են: Նոյնպէս կտակաւ թողել են կամ մերձաւոր ազգականների և կամ եկեղեցիների ու վանքերի. ոչինչ օրէնք նոցա վերայ բռնացած չ'է: Վկայ են սորան հազարաւոր ձեռագիրների և տաճարների արձանագրութեանց յիշատակարանաձև ցուցմունքներն: Վասն այնորիկ էր՝ որ Հայոց ազգն պարսկական և արաբական խաների և զործակալների աւարառու յափշտակութեանց օրերն ինչտեղ հարուստ եպիսկոպոս կամ վարդապետ էր գտնում, Հայրապետական գահն նորան էր յանձնում, որպէս զի Մայր Աթոռն թափէ պարտապանների ձեռքից: Այս սովորութեան մէջ այնքան էր յառաջ գնացած՝ մինչև որ ոչ թէ կաթողիկոսի մեռած ժամանակ հարուստին և բանիւք զօրաւորին էր հետամտւոյ, այլ աղքատ և անզօր կենդանի Հայրապետին անգամ մերժում էր աթոռից բռնակալների ձեռքով և կարողաւորներին տալիս այն նուիրական աւանդն պահպանելու: Բիշէ պատահել արդեօք և այժմ ևս չ'կայ օրինակ՝ որ շատ մենաստաններ իրենց միանձանց պարտագրով և տոկոսով դրամներ են

պարտական և անշուշտ կ'հաաուցանեն նոցա առանց պատճառաբանելու թէ՛ նոքա միաբան են վանուց, ժառանգաւոր և ուխտեալ իրենց կայք թողուլ տաճարին:

Արդ, եթէ Հայոց ազգն պատմական հաւաստիքներով և խղճի վկայութեամբ իրազեկ լինէր թէ՛ հոգեւորականի կայքն առ կենդանութեամբ նորա առանց այլ և այլի վանքական է, նա կարող էր գէթ մի օրինակ ընծայել մեզ՝ կենդանի եպիսկոպոսից կամ վարդապետից ունեցածը բաժնաւ և եկեղեցւոյ պիտոյից զործադրել: Ո՞վ չ'գիտէ՝ որ Մակար Կաթողիկոսն իւր ունեցածներից քրոջ թոռների անունով մի մի հազարական բանկային տոմսակներ էր առած և իւր մօտ էին գտնուում, որոց տոկոսը վայելում էր ցմահ: Այդ տոմսակների տասնամեայ կտրոններ սպառուած լինելով՝ Յակովբի ձեռքով ուղարկուած էին Պետերբուրգ փոխարկելու նորի հետ՝ դարձեալ նոցա անուամբ: Դոյն տոմսակները իւր մահուանից յետոյ ստացուած էին Վաղարշապատի փօշտայումն: Ես կարծում եմ ոչ մի օրէնք չ'է կարող նորանք էջմիածնի սեփականութիւն համարել և հանգուցելոյ ազգականների ձեռքից կորզել, որքան և ամբողջ Մայր Աթոռոյ միաբանութիւնս պնդենք, վկայենք երգմամբ՝ որ նոյն տոմսակների գումարն պատկանում էին երբեմն հանգուցելոյն: Տարակոյս չ'կայ, օրէնք և դատարանք մեր վկայութիւնն կ'յարգեն, ճշմարիտ կ'համարեն, բայց չ'են կարող Մակար Կաթողիկոսին եկեղեցական սեփականութեանց վատնիչ համարել իւր դրամները ժառանգաւորաց թողնելու մասին, ըստ որում գիտեն

նորա թէ՛ առաջնորդութիւնն ուճկաւոր պաշտօնա-
տարութիւն է համարուում և ժողովրդից իւրաքան-
չիւր հոգեւորականի տուած ժամոցադրամն նոցա
անձնական հոգեւոր մշակութեան վարձ է ճանա-
չուում, իսկ Տէր Մակարի այդ կարողութիւնը նոյն
տեսակ ստացուածք են և ոչ յափշտակութիւնք:
Օրէնք և դատարանք Ձեր գերապատուութեան կա-
յից վերաբերութեամբն անգամ, որ առաւել խիստ
պէտքէ լինին՝ (ըստ որում Դուք վաստակած էք
տաճարի կրտսեր և աւագ լուսարարութեանց պաշ-
տօններում, կամիմ ասել ուղղակի եկեղեցւոյ սե-
ղանի, սրբոց մասանց և սրբալոյս միւռոնի սանի
մօտ դրուած գանձանակներից), չեն կարող խիստ
դատաստան առնել և Ձեր Մարգար եղբօրն նուիրած
այգին և տունն յետ ստանալ, էջմիածնին սեփակա-
նել: Մակայն Դուք բարեհաճեցիք օրէնքից և դա-
տարանից խիստ լինելով՝ հանգուցեալ Հայրապետի
համբաւն արատաւորել՝ թոյլատրելով հրատարակել
Արարատում այսպիսի տողեր. «Եթէ մի Հայրապետի
տարեկան 20 հազարից աւելի ծախսերը կարող է հո-
գալ էջմիածինը, եթէ նորա «մասնաւոր ծախուց»
համար Մայր Աթոռի գանձարանը պարտաւոր է չորս
հազար ըուբլի փող տալ, միթէ այդ Հայրապետի ու-
նեցածը մասնաւոր սեփական կայք համարուելու էր»:
Իւրաքանչիւր միաբան, մասնաւանդ Միսօղի անգամ,
իւր կշռով ծախս է նստում Մայր Աթոռին յայտնի
կամ անյայտ կերպով, միթէ նոցա ունեցածն առ
կենդանութեամբ վանքապատկան է համարուում: Այն
ինչ լաւ յայտնի է շատերին՝ որ վեհաբանի ծախքերի

մեծ մասն լինում էին հիւրոց և նոյն իսկ միաբանից
համար, որոնք մշտապէս շահուած են Յակովբի թու-
լութիւնից: Ոչ թէ քսան և չորս հազար, այլ հարիւր
հազարներ են ծախսուում արքունի գանձարանից և
եկեղեցական գումարներից ուսաց մետրապօլիտնե-
րի, էքզարխների և առաջնորդների համար, բայց և
այնպէս նոցա կայք սեփական և մասնաւոր են հա-
մարուում օրինաց յառաջ և ժառանգներին մատչելի:
Ռուսաստանում օրինաց ներգործութիւնն միօրինակ
է հասարակաց հպատակաց համար առանց խտրու-
թեան:

Թերեւս զարմանաք ոոյն տողերս կարգալով և ինձ
նման վարանիք, թէ մեր նուիրական ուխտին և երդ-
ման հակառակ է այդ: Ըստ որում Աստուծոյ սեղանի
առաջ, եկեղեցւոյ ուխտի ներկայութեան յառաջա-
դրած ենք Ձերեղեայ որդւոց նման «թողուլ զամե-
նայն և զնալ զկնի հետոց Քրիստոսի»: Ազգ, բարե-
կամ, արեհակից, աշխարհ, հարստութիւն, փառք
ուրացանք, անհայր, անմայր համարեցանք, որպէս
զի եկեղեցւոյն պատկանինք, ուրեմն մեր գոյք՝ որ
տաճարի սեղանոյ փշրանքներէն է և յանուն Յիսուսի
աշակերտի շնորհուած՝ ինչպէս կարող ենք և կ'հա-
մարձակինք մեր ուրացած և օտարացած ազգականաց
թողնել: Դորա պատասխանն վաղանցեալ ժամանակի
համար՝ 'իհարկէ պատմութիւնից հարցնելու է, իսկ
վերջին դարերիս և ներկայ օրերիս համար շատ
պարզ և բացայայտ է: Ահա, նախ՝ նորա համար հո-
գեւորականն իւր կայից տէր է, ըստ որում հակա-
ռակ անընչութեան ուխտին՝ կայք ստանալու իրա-

ւունք է ձեռք բերած ժամանակի ձախորդ հանգա-
մանքների շնորհիւ: Եւ երկրորդ՝ չարաչար խոտորած
է վանական իսկական կանոններից առանձին քսակ,
զգեստուց տարազ, խոհանոց, ծառայ և այլն ունե-
նալով: Ուրեմն՝ քանի որ նորամուտ անպատեհու-
թիւնք չբարձուին և էջմիածնի կամ այլ վանուց մի-
աբանք չ'մտնեն վաղեմի վանական օրէնքների ծրա-
գրած անձուկ շրջանակ՝ իրենց անիրաւ կերպով
ստացած հարստութեանց անիրաւ կերպով և մատա-
կարարութեան տէր են, որքան և կարծեցեալ պե-
տական օրէնք և հասարակաց կարծիք բաց աչօք
հսկեն նոցա վերայ: Տարակոյս չ'կայ՝ որ շատ արդա-
րութեամբ վարուողներ ևս կլինին իւրեանց կայից
հետ, ազգից ստացածն նորա հաստատութեանց թող-
նելով, բայց իմ խօսքս արաուղութեանց մասին էր:

Ներում եմ այստեղ մի արդարացի հարց առա-
ջարկել Ձեր գերապատուութեան և Սեդրակեան սրբ-
բազանին՝ իբրու Արարատի «ազգային բաժնի» հա-
ւաքողի: Երբ 'ի գիտութիւն ազգայնոց հրատարակել
հարկ համարուեց թէ՛ աթոռապատկան կայք, գոյք,
ոսկեղէն, արծաթեղէն, և այլն, որոնք գտնուած էին
վեհարանում, չ'են համեմատուած ցուցակների հետ
և ստուգուած՝ ինչեր են պակաս, ինչո՞ւ նորա հետ
'ի միասին չ'ծանուցուեց՝ որ վեհարանի էջմիածնա-
պատկան կահ-կարասեաց ցուցակն՝ զոր վարած էր
Մամբրէ սրբազան եպիսկոպոսն և մանրամասն ար-
ձանագրելով ամենայն ինչ՝ յանձնած էր 'ի պահպա-
նութիւն Սինօղի, ի՞նչ գիւթական գաւազանի հարու-
ածով աներևութացած էր գործերից: Հուսկ ուրեմն

երբ ես և Ներսէս եպիսկոպոս այնքան պնդութեամբ
հոգւոյ հարցախնդիր լինելով գտնել տուինք այն
ժապաւինեալ մատեան և գրեթէ ամէն ատենական
նիստի պահանջում էինք համեմատել վեհարանի գոյքն
և ստուգել պակասորդներն՝ ի՞նչ պատճառով գան-
ցառութեան տրուեցան և չ'համեմատուեցան, որպէս
զի ումից արժանն էր կորուստն ապացուցաբար պա-
հանջուէր: Երբ Դուք այնքան հարցախնդիր էիք՝ որ
Բերքի փեսայի տանից սրբազնագոյն Կաթողիկոսի
և Յակովբի լուացած սպիտակեղէնք, սեղանոյ սփռոց-
ներ, անձեռոցիկ և այլն 'ի վայելս անձին ստանա-
լով՝ թողիք Ձեր սենեկում և օալայած շապիկները
յանձնեցիք Ձեր սպասաւորին հագնելու, ի՞նչ ծան-
րութիւն համարեցիք բանաւոր հրաման տալ ցուցա-
կագիրներին՝ համեմատութիւն կազմել նոր և հին
մատեանների մէջ: Երբ Դուք այնքան ընդարձակ և
համբերատար սիրտ ու հոգի ունէիք Ամատունի Սա-
հակ արեղայի և վեհարանի սպասաւոր Թադէոս Յով-
սէփեանի մէջ ծագած վէճը՝ Յակովբի կօշիկների
մասին, խաղաղել, առաջնոյն ճեմարանից արձակու-
ած եղբորորդւոյն պարգևելով այն 'ի վայելումն՝ քան
վերջնոյն, չ'էիք կարող արդեօք՝ գոնէ մեր արսո-
րանքից յետոյ, համեմատել տալ վեհարանի կայից
հին և նոր ցուցակներն և պակասորդները յականէ
յանուանէ տպագրելու յանձնել Արարատի «ազգային
բաժնին» քան թէական անկարկներ անել իմ հա-
ցէին: Յարմար չէ՞ այժմ Ձեզ նման երայխագէտ,
պարտավճար բարեկամի համար Դաւիթ մարգարէի
խօսքով առ Աստուած աղաչաւոր լինել, «Փրկեա՛ գիս՝

Աստուած իմ, 'ի թշնամեաց իմոց, և 'ի հալածչաց իմոց՝ ապրեցո՞ղիս»:

Չմոռանամ ասել՝ Մշակ լրագրի թղթակից պարոն Եղեկեանց տակաւին էջմիածին էր՝ երբ իւր հեռագիր տպուած ստացուեց, դորանով առաջին անգամ կասկած յայտնուեց Յակովբին գողակիցներ ունենալու մասին: Պատշաճ եղած նկատմունքն արի նորան, բայց ոչինչ ներգործութիւն չ'ունեցաւ, ըստ որում համախոհից խորհրդարաններ երկու են՝ էջմիածին և Տփլիս, ուր լինում են վառ երեւակայութեան արտադրութիւնների արձանագրութիւններ: Ուրեմն Մշակում տպուած անհաւաստի լրի համար նորան դիմել հերքելու մտօք՝ ոչինչ խորհուրդ չ'ունէր, այլ տարապարտ աշխատութիւն՝ քանի որ ամէնքին յայտարնի է Մշակ լրագրի սովորութիւնն՝ իւր անարդար հրատարակութեանց հերքումն չ'ապագրել իւր թերթում: Տփլիսի երբեմնին առաջնորդը կարողացել էր հեռաւորների և մերձաւորների մէջ Մակար կաթողիկոսի համար՝ դեռ շատ վաղուց, համբաւ տարածել և հաւատ հաստատել թէ՛ նա իւր Վրաստանի թեմակալութեան օրերում ունեցել է 70000 ըուբլի, որ կարող էր 100000 արծաթի հասնել մինչև մահուան ժամանակն. և այս հնարովի զրախնդիր ստութիւններն առիթ դարձան Ձեր նախանձաւոր հետազօտութեան՝ որով ես և Ներսէս սրբազան եպիսկոպոս՝ տակաւին քննական գործողութիւնք չ'աւարտուած՝ արժանացանք «անբարեյոյս» պատուամեռ կոչման, և այն քաղաքական իշխանութեան կողմից առանց օրինաւոր ապացոյցների և հաստատութեանց՝ որք

ամենայն գործում անհրաժեշտ պայմաններն են արդարադատութեան: Սոյն տխուր յիշատակաւ կփակեմ և Փետրուար ամսականի վերաբերմամբ առարկութիւնս:

Փ.

Մարտ ամսականի մէջ տպագրուած Տփլիսեցի ազնուական Խաչատուր Բարսեղեան էլիարովի և Վարդուհի Ստեփաննոսեան Ամիրեանցի եօթներորդ աստիճանի արեւակցական չ'հասութեան օրագրի համար պէտքէ վկայեմ ճշմարտութեանն. արդարեւ, Սինօղի չորս անդամներս անթոյլատրելի և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Պետին վերապահելի ենք համարել: Պարոն պրօկուրօրի առաջադրութեան մէջ յիշատակուած երկու նոյնպիսի եօթներորդ աստիճանի արեւառութեան չ'հասութիւնների թոյլտուութիւնն եղած է նախընթաց հաճութեամբ հանգուցեալ Հայրապետի, որ ըստ սովորութեան քանի մի նմանօրինակ չ'հասութիւններ միանգամայն լուծանելով՝ պատուիրում էր թոյլտուութեան հրամանները հետըզհետէ ուղարկել, թէպէտև օրագրերը յետոյ էին կազմուած, որոնց վերայ չ'կար Նորին Սրբութեան ստորագրութիւնն:

Մի բան բաւականին հետաքրքիր է իմանալ, Սինօղի ատենադպիրն՝ որ չափազանցութեան է հասցնում իւր զգուշաւորութիւններն ամէն մի խնդիր վճռելու ժամանակ, ինչո՞ւ չ'է յիշատակել նոյն երկու օրագրութիւնների մէջ՝ «թոյլատրի ըստ նախընթաց բարեհաճութեան հոգելոյս Հայրապետի», այլ դրած է «ոչ յօրինակ այլոց» սովորական խօսքերն, և անդամ-

ներս միամիտ հոգևով՝ առանց խորաքննին նախատեսութեան՝ ստորագրել ենք: Այս հարցմունքի ամենաճշգրտիտ պատասխանն է, այդ սիմէօնութիւն է յատկապէս, այսինքն մոգութիւն, խորամանկութիւն, խարդախութիւն, որպէս զի ապագայ լինելիք այնպիսի չ'հասութիւններէ համար Ձեր սրբազնութեան ձեռքում նոքա գէնք դառնան և անդամոց համար լինին հարկադրութիւն՝ հլու հնազանդութեամբ ճանապարհ տալու և այլ օրինազանցից, ինչպէս և պարոն պրօկուրօրը մասնացոյց եղած նոցա վերայ պահանջում է: Ամէն ուշադիր եղողներին սուրբ էջմիածնի մէջ արդէն յայտնի են, ինչ չ'հասութեանց թուղթ ստացուի Սինօդում՝ նախապէս նորանց տէրերի հետ բանակցութիւններ կ'լինին Ձեր յայտնի գործակալների միջոցաւ, և ապա ընթացք կ'տրուին նոցա: Վեհափառ կաթողիկոսին քանիցս այդ մասին մասնաւոր նամակներով ազդարարած են Տփլիսից, որպիսի նամականիք Դուք ձեռք ձգելու եռանդուն փոյթ ունէիք նորա մահուանից յետոյ:

Պարոն պրօկուրօրի էլիարույի պսակադրութիւնը բաց ասելու մասին կազմած օրագրին չ'ստորագրելու երկրորդ պատճառն ըստ իւր ասութեանն է որ «Սինօդի չորս անդամներս չ'նդունելով դիւանատան մէջ Ձեր սրբազնութեան՝ իբրեւ կաթողիկոսական Տեղապահի, առաջարկութեամբ կազմուած օրագիրը, նոր օրագրութիւն ենք կազմել տուել»: Արդարեւ, երբ չորս անդամներս իմացանք՝ որ Դուք Ձեր սենեկում նրստած ժամանակ՝ առանց ատեան իջանելու, կոչել էք պարոն ատենադպրին և պսակի թոյլտուութեան օրա-

գիր կազմել տուել, և այդ երբ պարոն էլիարեանց Տփլիսից եկած ներկայացել է Ձեզ, իսկոյն ատեան ժողովուելով՝ պատուիրեցինք նոր օրագիր կազմել և բացասութիւն տունել: Եւ այս այն օրն՝ երբ պարոն պսակատէրն մի օր յառաջ Ձեր յօժարութիւնն առած հետեւալ օրն Սինօդի ատենում անպատշաճ, ծաղրածու կերպով անհրաժեշտաբար հրաման էր խընդրում պսակադրութեան համար և անվայել խօսքերով հոգևոր Բարձրագոյն ատեանը կամայականութիւն և աշտութիւն ունեցող էր համարում, առանց յարգելու անդամների պատասխանն՝ որ եղած չ'համների թոյլտուութիւնը Վեհափառ Հայրապետի կամքով և հրամանովն էին:

Իգուր է պարոն պրօկուրօրի արդարացուցիչ պատճառաբերութիւնն՝ որ պարոն էլիարեանցն անդամոց բացասութեան պատճառով վրդովուած իմ անձնաւորութեան գէմ սկսել է բռնական միջոցների դիմել: Արդէն ես ունիմ ապացոյցներ՝ նոյն պարոնն այն օր, երբ դժբախտ գէպքը պատահեցաւ, իրեն իսկ պրօկուրօրի տանն է եղել: Այդտեղ լաւապէս հրահանգուել է թէ՛ ինչպէս պէտք է վարուի ինձ նման մի կրքոտ մարդու հետ, որպէս զի իւր դատը կարողանայ վաստակել և հրապարակական նախատանաց արժանի իրողութիւններ յառաջ բերել: Բայց այդ օր նորա հաշիւ սխալ դուրս եկաւ: Ես պատշաճից կանոնէն չ'խոտորելով՝ պարոն աղմկարարի ներկայութեամբ՝ որ իմ պատուոյ գէմ արշաւանք գործեց գրագրանոցում, իւրապէսների վերայ հսկելու պարտազրմանոցում, իւրապէսների վերայ հսկելու պարտազրմանութիւն ունեցող ոստիկանական աստիճանաւորի

ձեռքով արձանագրութիւն կազմելն պահանջեցի: Սակայն և այնպէս, իբրև անձն հոգևորական, կազմած արձանագրութիւնը թողի անստորագիր և ներողամտութեան արժանացրի երեք հազար ասպարէզ ճանապարհ եկողին Մերվից իւր գործի համար և թերևս նոյն թուանշանաց չափ իղուր դրամ ծախսողին, որոց մասին նա տրտնջել էր շատերի մօտ:

Զարմանում եմ, ինչու պարոն պրօկուրօրն՝ երբ իւր առ Սինօղը թղթակցութեան նիւթ է շինում ինձանից ատենադարի ձեռքով էլիարովի օրագիր պահանջելն և չ'ստանալն, անյիշատակ է թողնում իմ պատասխանն: Եթէ նորա պահանջն ինձ յայտնել է ատենադպիրն՝ անտարակոյս հաղորդել է նորին գերագնութեան և իմ տուած անդրադարձն: Ըստ որում նա այդ մասին խորին լուծիւն պահպանելն է հարկաւոր համարել, ես ևս առ ժամանակ վարագոյրն առ կախ կ'իթողում՝ մինչև որ ապագայն հետաքրքիր հասարակութեան՝ առաջ ամեն ինչ մերկապարանոց կբանայ և ձևական գերակատարների դիմակը կ'վերցնի: Սրբազան Հայր, ես ոչ միայն Արարատի սպառնագին աղգարարութիւնից եմ խրախուսուած՝ որ անցեալ բոլոր եղելութեանց համար կ'լինի մանրամասն հարցախնդրութիւն, այլ ուղիղ բանի ազդեցութեամբ հաւաստի եմ՝ որ արդարութեան պարագ լիովին վճարուած չի լինիլ՝ եթէ քաղաքական կամ եկեղեցական իշխանութեանց կողմանէ օրինաւոր ստուգութիւնք չ'լինին և իւրաքանչիւր ոք ըստ արժանեաց հատուցումն չ'ստանայ: Այս պահանջում է Աստուածային արդարագատու-

թիւնն, պահանջում է երկրաւոր իշխանութեան օրէնրագրութիւնն, պահանջում է և իւրաքանչիւր անձնաւորութեան իրզմտանաց գիտակցութիւնն:

ԺԱ.

Արարատի Ապրիլ ամսականում հրատարակած կրկնակի օրագրութիւններից և նորան վերաբերուած զանազան յայտարարութիւններից՝ Աղբիւրմանցի Մկրտիչ Նրամեանի չ'հաս պսակի վերաբերութեամբ արդէն բաւականին բացատրուումեն այն գեղեցիկ օրինապահութեան նախանձախնդրութիւնն՝ որով զինուորուած Ձեր գերապատուութիւնն, պարոն ատենադպիրն՝ իբրև պաշտօնակատար պրօկուրօրի, ամէն ջանքեր գործադրեցիք արտաքին լոկ օրինական ձևերի տակ յաջողեցնել նոյն չ'հասութեան թոյլտուութիւնն: Յիշում էք Դուք՝ որ այդ գործի համար եռանդուն միջնորդութիւն անող Վարդանեանց Տէրգասն և Եղիազարեանց Վասիլն նախապէս Ձեր հաճութիւնն էին ստացած, և ապա ինձ խաբած միւսների հաւանութիւնն առնելու մասին: Յիշում էք և այն՝ որ Սինօղից պարոն Փիլիպպոսեանցի միջոցաւ հաղորդուում են ամէն մանրամասն տեղեկութիւններ պսակատիրոջ թէ՛ արդէն օրագիրը ստորագրուած է և հրամանն շուտով կարձակուի՝ այն ինչ գերապատիւ Արիստակէս եպիսկոպոս Դաւթեան չ'էր ստորագրեալ, որպէս զի նա պաշտօնապէս զիմէ պրօկուրօրին և նախարարին Սինօղի վերայ բողոքելու և իւր

նպատակին հասնելու: Սակայն այս գործի միջում եղած անարգար վարմունք յայտնուելով Սարգիս սրբազան եպիսկոպոսին և Բարդուղիմէոս վարդապետին՝ պահանջում են քննութիւն:

Ուրախակի է՝ որ Ձեր յուսակի Սինօզի վերջին կազմութիւնն անգամ յանձն չէ առնում Հայրապետական իրաւանց դէմ արշաւանք կազմել և պրօկուրօրին այդպիսի խնդիրներում վճռահատութիւն պահանջելու հարկադիր ոք ճանաչել, ըստ որում զուտ եկեղեցական է հոգևոր իշխանութեան վերապահուած՝ անգամ և պետական օրենքով: Հետաքրքիր էր տեսնել շուտով այդ մասին նախարարութիւնից ուղարկուած անաչառ քննիչ: Դորանով կիմացուի՝ որ Դուք և պրօկուրօրն օրինակելի անշահասէր գործողներ էք: Իսկ թէ որեիցէ պատճառաբանութեամբ լռութեան տրուի, կամ թողուի կաթողիկոսին տնօրինել, յայտնապէս կ'ձանուցուի՝ որ Ձեր սրբազնութիւն և պրօկուրօր՝ ուր տեղից արժանն է, ներշնչուած էիք հոգելոյս Հայրապետի մահուանից առաջ և յետոյ ցայ-սօր ամէն ինչ ի փառ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ բարոյական շահերի գործել և խոչնդոտներին հեռացնել գործողութեան ասպարէզից:

Ներկայ յօդուածս չ'եմ կարող վերջացնել առանց ամբողջովին մէջ բերելու յետագայ անամօթ ստու-թիւնն: «Մի քանի օրից յետոյ այդ պսակի հրամանը յանուն Կոնստանտնուպոլսի Հայոց Բեասարաբիոյ զբո-ռում է ատենում ստորագրուելու համար բայց սրբազան Սուրբիոս եպիսկոպոսը պատառում է այդ հրամանը օրագրի սևագրութեան հետ միասին և պա-

հանջում է դատաստանական մասի գործավար Բենիա-մին Տէր-Գրիգորեանից իսկական օրագիրը և տալիս է սրբազան Սարգիս եպիսկոպոսին, որն և առնելով գրիչը շնջում է իւր ստորագրութիւնը այդ օրագրի մէջ»: Անամօթ ստութիւն եմ ասում, ըստ որում դորանից անմիջապէս յետոյ յառաջ է բերուած ուղիղ եղելութիւնն, որոնք մանրամասն նկարագրուած են սրբազան Արիստակէս եպիսկոպոս Դաւթեանի և իմ յայտարարութեանց մէջ: Ի՞նչ հարկ կար ինձ այնքան կրքոտ և վաղվաղկոտ, նախապաշարուած և անշրջատես ցոյց տալ մի թերթ թուղթ պատառելու համար, քանի տակաւին նա չ'էր ստորագրուած և չ'էր համարուիլ պաշտօնական հրաման: Քիչ է պատահած Սինօզումն՝ ոչ թէ անդամի, ատենագրի և գործավարի ստորագրութիւններով վաւերացած հրամաններ են պատառուած անուշադիր ֆիացած սխալների պատճառով, այլ նոյն իսկ և շատ կաթողիկոսի և պրօկուրօրի ստորագրութիւն ունեցած օրագրեր, որոց փոխարէն նորերն են գրուել: Թերեւս այսպիսի զայրացկոտ ցոյց տալով ինձ՝ պաշտօնական տեղեկութեան համառօտողն ցանկացել է, նախ՝ հաստատել իւր Հայրենիք լրագրին տու-ած տեղեկութեանց ճշմարտութիւնն, իմ՝ Սինօզի ատե-նումն իբրու թէ ամէն ժամանակ աղաղակ և վրդով-մունք յարուցանելու մասին, և երկրորդ՝ բացերեւակի արտափայլել Ձեր սրբազնութեան սառնարիւն և օրի-նապահ գործավարութեան եղանակ, ինչպէս որ շատ անգամ Մշակ լրագրի գովութեան նիւթ է դարձած պարոն Ռուբէն Մելիք-Աղամեանցի պատմութեամբն: Սակայն այդպիսի դէպքերում առաւել յաջողակ նկա-

ըիչ կ'լինէր նա, եթէ Ձեր ինքնաձեռագիր միայն տասնաւոր բառերից բաղկացած մակագրութիւններն իրենց անհեթեթ սխալներով արտահանէր և հրապարակ զնէր: Այն ժամանակ յայտնապէս կ'ճշմարտուէր՝ օրէնք և զիր չ'զիտեցող նզովեալների կարգին ով է պատկանում:

ԺԲ.

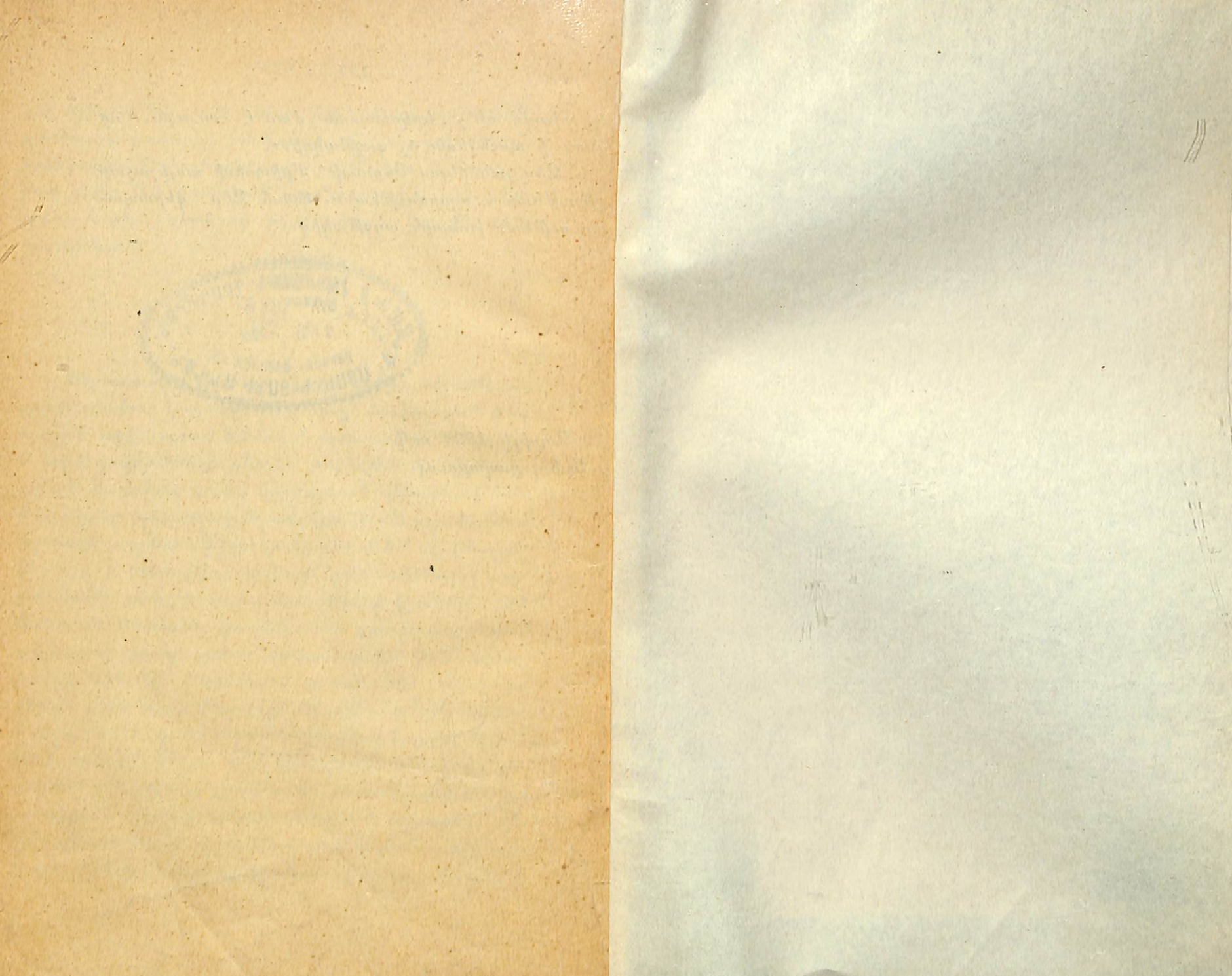
Գերապատիւ սրբազան Հայր, վերջացնելով Արարատի անճիշտ հրատարակութեանց մասին առ Ձեզ ուղղած սակաւատող նամակս՝ պատմական անցքերի և գործողութիւնների զեռ ևս նորութեամբ չ'մոռացունձ ժամանակ զօրեղ գործողների կենդանութեան և իւրեանց պաշտօնական ազդեցութեան շրջանակում փառացի բազմանձ միջոց՝ ցանկանում եմ հրատարակել այս 'ի զիտութիւն ամէնքի՝ յոյս ունենալով սորա մասին լինելիք տարակուսութիւնք կ'յաջողէ ինձ Աստուած փարատել պաշտօնական զրութեանց ապացոյցներով, որոնք այժմս պակասում են ինձ արսորավայրումս, զի կ'հաւատամ «Շինէ՛ Տէր գերուսաղէմ և զցրուեալն իսրայէլի ժողովէ, բժշկէ զբեկեալ սիրտս և պատէ զամենայն վէրս նոցա», և յանուն ճշմարտութեան Ձեր սրբազնութեան և այլ յիշատակուած անձնաւորութեանց բարեմտութիւնն եմ հրաւիրում՝ վկայել արդարութեանն և իրաւանց, որպէս զի ապագայի յիշատակարանք ուղղահայեաց ակնարկ ունենան անցեալ իրականութեանց մասին և

նչ սխալ: «Ո՛չ երկոտասան ժամ է աւուրն, որ զնայ 'ի տունջեանն նչ գայթակղի»:

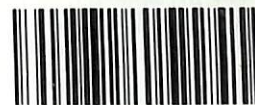
Ձեզ յանձնելով Յիսուսի Քրիստոսի անյիշաչար գթութեան և ողորմութեանն, մնամ Ձեր զերապատուութեան խոնարհ աղօթակից:

20 Ապրիլի 1892 ամի
Արեօլ քաղաքում:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0163250

